

M. SILLAOTS

A. KITZBERG'I TOODANG

NOOR-EESTI KIRJASTUS, TARTUS

A. KITZBERG'I TOODANG

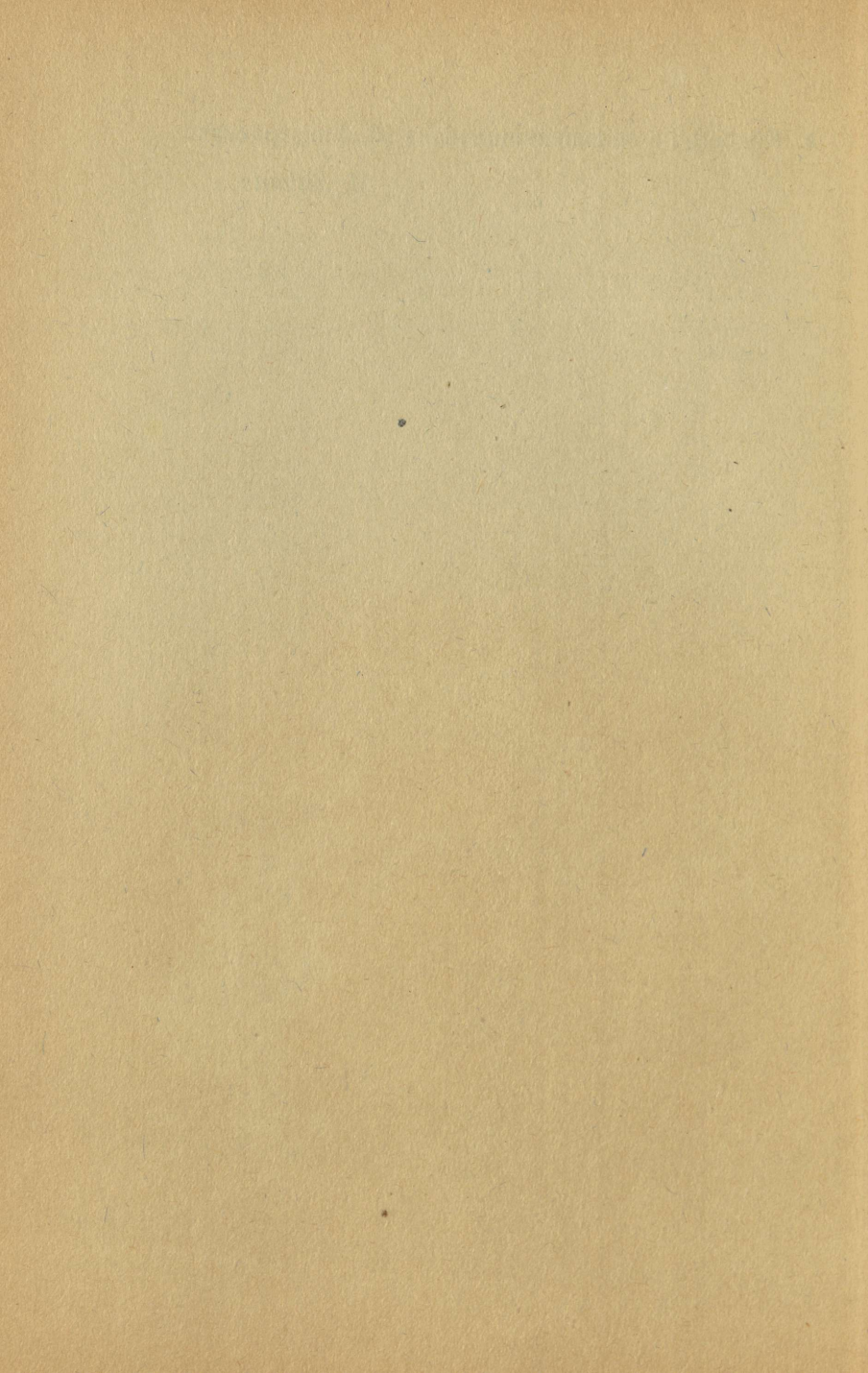
A-4380 IV

M. SILLAOTS

A. KITZBERG'I
TOODANG

NOOR-EESTI KIRJASTUS, TARTUS 1925

I

Inimene võrsub kodumullast, juurdub sugukonna- ja tõu-veres, kasvab aja-õhkkonnas; loova isiku toodangut hinnates tuleb neid tegureid arvesse võtta: raassilised ja sugukonnalt päritud omadused määravad looja iseduse põhitooni; lapsepõline kodu kujundab temperamendi, kalduvused ja ilmavaate; aeg annab esialgse tegutsemisviisi ja eneseväljendusvahendid.

Kodu õhkkonnas valminud iselaadi on raske ümber kujundada, tõu-omadused pole üldse hüljatavad; kõige lödvem on side ajaga: pole ju aeg ise mingi püsiv mõiste, — iga uue hommikuga saab homsest täna ja tänasest eile. Vaimutööline ripub ajast sagedasti ainult tegevuse algul; hiljem annab tema ajale rohkem kui aeg temale.

Aeg, mil A. Kitzberg kirjanduslikku tegevust alustas, pakkus vähe — ja nõudis vähe. See oli — nagu Fr. Tuglas ütleb (monograafias „Juhan Liiv“) — „eesti järeloomantismi leige“ aeg: vaimline mõõna-aeg päälle „ärkamis“-aja tõusu. Kirjanikult ei oodanud see aeg suurt paatost, haaravat kirge ega hoogsaid tundeid; ei ka täpset tõsiolude kujutust; kirjanikult nõuti „rahva kasuks töötamist“ ja pehmet, mõnusat ajaviite-lugemist. „Rahva“ all mõisteti tol ajal veel mingit tervikut, erirühmadesse jagunematut talupoegadeperet, mis endale alles kohta ning õigusi hakkas nõutama omal maal. Kirjanik pidi sääli juures abiks olema, pidi seletama ja õpetama, pidi nõu andma igalpool, kus vaja oli: ükskõik, kas asi puutus oma keelest ja rahvusest lugupidamisesse, viinajoomise kahjulikkusesse, mõistliku majapidamise kassuse või ratsionaalse kalakasvatuse soovitatavusse.

Kogu ses aegjärgus ega selleaegses ühiskonnas pole midagi lõplikku, selginut või kindlapiirilist; ei leidu seda

ka tolleaegses kirjanduses. Ei tuntud veel puht-kirjanduslikke taotlusi, lugejaskond ei osanud neid hinnatagi. Tänapäevasele arenenuma maitsega lugejale on tolleaegsed kirjandustooted paremal juhusel dokumentideks, milles omaegne elu peegeldub; vähe oleme sellelt viljatumalt ajalt pärinud teoseid, mis — kui mitte tervikutena, siis osaltki — oleksid hinnatavad ja nauditavad kunstitoodetena kompositsioonilt ja stiililt. See oli laiakstallatud ja väljavenitatud röövli-romaanide ning mage-kergete „nalja“-juttude aeg, ebatõepäraste „ajalooliste“ jutustuste ja läägete väikekodanlikku maitset paitavate armastus-anekdootide aeg: lame ja „leige“, siirupi ja suhkru magususega läbi imbunud kirjanduslik põua-aeg, mis lõbusat ja kasulikku parajalt segada oskas.

Säärasel ajal ja sääraustes oludes algasid kirjanduslikku tegevust A. Kitzberg, Juhan Liiv, Peterson, Vilde, — tolleaegsed „noored“. Veel polnud Eestis õieti mingisuguseid kirjanduslikke traditsioone, polnud veel loodud mingisuguseid vähegi kultuurilisi tehnilisi eeldusi stiili ega keele alal. Kontakt Lääne-Euroopa kultuurirahvastega puudus pea täiesti. Pidi otsima ja valima, vaatama ja võtma, kust sai; tuli tugeneda isiklikule maitsele, usaldada üksnes iseennast, kompetentsema kriteeriumi puududes. Pole ime, et tulemused sagedasti eeldustele vastasid! Ennemini võiks imestada, et nende eelduste juures õige pea suudeti tulemusi saavutada, mille väärtus on tänini väljaspool kahtlust; võiks imestada, et mitte millestki õige väheste ja kasinate vahenditega suudeti põhi luua hoonele, mida tänapäev tohime nimetada eesti rahvuslikuks kirjanduseks. Kõige ebasoodsamas olukorras on kirjutatud ilusamaid lehekülgi eesti klassika-kirjanduse kuldraamatusse. Milline lünk, kui need leheküljed oleksid jäänud kirjutamata: kui puuduksid Juhan Liivi „Kümme lugu“, Vilde „Külmale maale“, Kitzbergi „Külajutud!“

Eriti „Külajutud“ sisaldavad endi sündimisaja kiuste kõige paremat, mis eesti keeles jutustava proosa alal seni üldse loodud; sääl leidub lehekülgi, millistele eesti kirjanduses tänapäevani midagi väärilist pole kõrvale panna. „Sauna Antsu oma hobune“ näiteks on meisterteos, milleni küünivad ehk ainult järgmise põlve „klassiku“ — Tammsaare paremad saavutused.

* * *

A. Kitzbergi lapsepõlise kodu vaimline õhkkond oli haruldaselt peen ja soe, oma aja kohta erakordselt kultuurline. Kirjaniku isa põlvenes perekonnast, mil juba omad traditsioonid ja mälestused olid (tol ajal haruldane asi!), ta oli palju liikunud (jällegi väga haruldane!), mõistis pisut kahte võõrast keelt ning oli üks noist kolmest, kes kogu valla kohta kirjutada oskasid. Loomulik, et säärasel mehel ka raamatukogu („raamatulaudi“) kõigi tol ajal saadavate raamatutega ei puudunud.

Põlise käsitöölise-perekonna liikmena oli auväärt Peeter Kits- (berg) arukas ja osav mees, kes iga tööga hakkama sai: oskas aedniku-ametit, tegi sepa- ja tislери-tööd, õmbles enese riided, valmistas koduseks tarviduseks reed ja rattad, panged ja toobrid, — tööriistadki olid tal endal olemas. Pitudel ja peietel kogunesid tema ümber naabruskonna mõistlikumad mehed, — „seletati pühakirja, kust see keeruline oli, ja ilma-elu, kust see vanadele keeruliseks muutus...“ Kodune käsitöö ja omavahelised kõnelused ning arutused — muud eneseavaldusvõimalust noil ajal isegi kõige arukamatel veel ei olnud!

Südamliku soojuse ja hella armastusega kõneleb A. Kitzberg oma isast „Tuuletallaja noorpõlve mälestustes“: „Hä ä inimene oli isa, põhjatu hää ja tagasihoidlik... Vististi oleks tema, kui kohtade rentimine ja müümine tuli, ja sajarublase sissemaksuga talusid osteti, ka seda teha võinud; aga tema oli kirjanik, istutas puid, ajas ilu taga, lootis Jumala pääle — oli unistaja ja piskuga leppija...“

Emast mäletab kirjanik vähe — ainult, et ka tema helde ja hää inimene olnud; kirjaniku arenemise ja kasvamise pääle ei saanud ema palju mõjuda: ta suri, „äbariku“ poja vaevalt viie-kuue aastane olles. Kasvatajaks ning õpetajaks oli vara ematumaks jäänud poisikesele vanem vend Jaan, esite Penuja, siis Pöögle kooliõpetaja.

Ka „veli Jaan“ — kirjaniku juhataja, hellitaja ning hoidja, seltsiline, õpetaja, elav eeskuju ja parem sõber — oli nagu „Mälestustest“ loeme „mees, kes eluaja ilu taga ajas; istutas puid ja lillesid, ostis raamatuid ja pilte, õpetas laulu, unistas, tahtis maailma hääks muuta... Raha, nii pisut palju kui tema seda oma näppude vahele sai, oli tema meelest asi, mis käest kätte veeremiseks tehtud, sellepärast puudus see tal alati. Aga tema oli kindel sellepääle, et rikkus kedagi õnnelikuks ei tee ja hüppas oma Jumalaga

üle müüri“. Pole ime, et säärane koolmeister, kes „eluaeg muud ei mõtelnud kui teiste kurbust ja valu kergitada“, kogu ümbruse hingeaks, valla ja kihelkonna isaks oli, kellela midagi ei tehtud ega toimetatud.

Väikese venna võttis Jaan Kitzberg juba õige noorukesena klassituppa teiste laste sekka, laskis teda õppimist päält kuulata. Sääli õppis poisike koolitarkuse nagu „iseenesest“ — masinlikult kulus tarkus kõrvadesse, alati teiste seas olles. Säälsamas osutusid esimest korda ka väikse A. Kitzbergi kirjaniku-kalduvused: ajaviiteks hakkas ta teise omanvanuse poisikesega „Tobolski nädalalehte“ kirjutama ¹⁾.

Ei ole meil Eestis, kus traditsioonid — ka perekonna-traditsioonid — alles puuduvad, vist keegi nii südamliku helluse ja suure, sügavale ulatuva armastusega kirjutanud lapsepõlve-kodust ja omastest kui A. Kitzberg oma „Mälestustes“. Häa ja ilus peab see kodu olnud olema, — kuid muidu võiks kirjanik seda poolsada aastat hiljem nii õrna ja liigutava armastusega mälestada? Ilus ja täis seesmist kooskõla peab olnud olema ümbrus, kus ematu poisike kasvas ning esimesed muljed sai välisilmast; ega poisikesest kujunenud mees muidu elu-lõpparvet tehes võiks tänulikult lausuda: „Küll oli häa elada, kui kõik inimesed väikest valgepäega poisikest armastasid!“ ²⁾

Mitte asjata ei peatu me nii pikalt kirjaniku lapsepõlve juures: vanematelt päritud hääde kalduvuste kõrval on kindlasti ainult lapsepõlve-kodu harmooniline õhkkond see sala-allikas, millest A. Kitzberg on ammutanud päiksepaistelise veetluse, mis temale omane niihästi inimesena kui kirjanikuna. Kultuuri-õhkkonnas mõõdunud lapse- ja noorpõli on A. Kitzbergist teinud tagasihoidliku, peenehingelise vaatleja, kes kunagi — ei elus ega kirjanduses —

¹⁾ „Lehe“ kirjutamise keelas vend varssi, kuid esimese „trüki-mustaga ristimise“ sai A. Kitzberg siiski ka vennakodus koolipoisina: ta saatis Jannsenile rahvasuust kuulud muinasjutu „Õisu järve tulemisest“, jutt trükiti „Postimehes“ ära.

²⁾ A. Kitzbergi isakodu ja lapsepõlveste mälestuste laadi iseloomutamiseks veel üks näide „Mälestustest“:

„Kirstukapis oli isal potikese sees ka alati siirupit; kui iseäranis häa laps olid, siis anti säält natuke leiva pääle. Ei ole ma magusamat maailmast leidnud kui see isa siirup oli.“

Millises kaunis valgustuses paistab meile kirjaniku isakodu nende liigutavate, liht-südamlikkude sõnade kaudu! Need ütlevad rohkem kui pikad seletused ja kirjeldused suudaksid väljendada.

toorelt sekka ei löö, jämedalt ei raba: ennem andeksand-
valt ja kõikemõistvalt naeratab. A. Kitzberg pole kunagi
esile tükkinud, on ilukirjanikuna isegi põletavaid päeva-
kuisimusi käsitades äripäevakeerust ikka kõrvale jäänud;
osalt oleneb see muidugi iseloomu põhitoonist, suurelt
osalt aga ka lapsepõlise kodu õhkkonnast: mitte asjata ei
võrsu ta perekonnast, mil juba nelja põlve traditsioonid
minevikust päritud olid. A. Kitzbergi isikus ja loomingus
on midagi aristokraatlikku, võrreldes meie traditsioonivaese
tõusiklus-kultuuri paljude muude eneseavaldustega.

* * *

Teiseks teguriks, mis isa- ja venna-kodu vaimlise õhk-
konna kõrval A. Kitzbergi inimese ja kirjanikuna sügavasti
mõjutanud, on lapsepõlise kodukoha looduslik külg. Lõuna-
Eesti pehmete piirjoontega maastik on kirjaniku hingesse
kustumatuid mälestusi jätnud; on aidanud temast teha
hellahingelise, natuke sentimentaalse, erksate närvidega
unistaja ning veidi tujuka mõnu-armastaja, kõige kauni
imetleja. Säärane on ta elus, säärasena väljendub ta eriti
oma kirjanduslikus toodangus.

Heleda ja päikesepaistelisenä, lapse-luulelendu erguta-
vana kirjeldab A. Kitzberg „Mälestustes“ oma kodukoha
loodust: lillelisi heinamaid, suuri vanu kaski maja ümber,
noort kaasiku-tukka otse maja kõrval; põllupeenardel kasva-
vaid maasikaid, vabarnaid kivi ahervarte ümber... „kõik
kohad olid saladuslikke olevusi täis, kõik oli üksainus
muinasjutt“, noor kujutlusvõime nägi kaasikus haldjaid,
kivivarede vahel pahu vaime, — „oli ju üleilmilist maailmas
nii palju, mille vastu vend ja vanemad küll vaidlesid, aga
minu juures asjata“. Kes suutis erksa hingega poisikest
keelata ilutsemast ja unistamast, kui kevadel Niitsaadu
toomingates ööpik laulis, Kerase kuusikus kägu kukkus,
Killemäe varikus peoleo vilistas, kesapõllu kohal lõokesed
lõõritasid ja — mõisast lokulaud helkis!

Suvine kalapüük omavanustega, sügisene pähkla-korja-
mine sarapikus, karjapoisi-elu rõõmud ja mured, — kõik
surus tulevase kirjaniku hinge sügavaid muljeid. Õudsed
mälestused jäid põua-aastast, kui metsad ja sood põlesid,
nii et päike ei suutnud suitsust läbi paista, vaid verise
tombuna ülevalt oma kõrvetavaid kiiri saatis... kui vil

väljadele kõrbes, sõrmpikkusi kõrsi näpuga nopiti, sest niita ei olnud midagi. Luulelisi mõttemõlgutusi äratasid ümbruskonna mäed, jõgi ning allikad: „allikate juures orus võisin ma tundide kaupa istuda ja unistada. Ma muutsin nad ilusaks. Kaevasin nad lahti, ehitasin tammi, tegin nendega viis imet. Nii nõiduslik oli nende solin!“

Kodukoha iselaadis juurdub kirjaniku tugevalt-romaanilise jumega „pühapäevalapse“-iseloom; armsast „kodukurukesest“ on pärit tema teoste sümpaatlikult elumõnumaitsjad ja lopsakas-tüsedad tegelased; kodukoha õhkkonnast ammutatud on vististe ka probleemid, mis kirjanikku aastakümnete jooksul kõige rohkem huvitanud.

Eriti lahutamatud kirjaniku „kodukurukesest“ aga on tema „Külajuttude“ tegelased, nende juttude tegevustik ja kogu õhkkond.

II

A. Kitzbergi jutustav toodang oli noorema põlve lugejale publikumile hulk aega täiesti tundmata; pääasjalikult sellepärast, et see aja jooksul kättesaamatuks oli muutunud, selle olemasolust enam ei teatudki: ajalehtede joonealuses ilmunud jutud olid päälle ilmumist ühes vanade lehtedega ununenud. Kui nad 1919—1921 a. a. Fr. Tuglase eessõnaga varustatult uuesti trükist ilmusid, olid nad kirjanduse-sõpradele nagu ilmutuseks: üllatusega märgati, et suur kirjanduslik varandus oli koltunud ajalehe-külgedelt päevavalgele toodud.

„Külajuttude“ uuesti ilmumine avas lugejaskonna nooremale põlvele, eriti linnlasest lugejale sootuks uue ilma: õpetas eesti maainimeste-, eesti maa-elu tundma — ning armastama. „Külajuttude“ kaudu märkasime, et oma veetlev meeldivus on eesti talude õuedel, ruumikail peretubadel, kambritel ja aitadel; jah, et koguni midagi luulelist võib olla nii labases paigas kui — ait: „Keset aita oli laud toolidega. Seinte ääres seisis riidekirstud, laes rippusid suitsuliha lõhnaga, — nii tuntud eesti aitade lõhn...“ („Veli Henn“).

Kitzberg ei armasta pikki kirjeldusi; mõne lühida lausega joonistab ta kujuka pildi, täis omapärast vaikset elu. Lehekülgedepikkuselt on näiteks sügise-tulekut kirjeldatud, lugejat ometi ükskõikseks jättes; Kitzberg loob sügise-meeleolu kahe reaga: „Sume suveke hakkas lõpu-poolle jõudma. Päevad kiskusid lühemaks, juba oli mõnel-pool sirp rukkiväljale viidud.“ („Veli Henn“). Eks kõla see peaaegu nagu rahvalaul!

Sama kasinate vahenditega kujutab kirjanik „Püve Peetri riugastes“ uude elumajja asunud noorpaari tundeid,

kui iga asi paigale pandud ja isegi kell uues majas seinal tiksus: „Kui puhas ja värsk oli kõik; ahju soe kiskus lõhnavat vaiku uute seinapalkide seest välja, külm õues aga maalis kaharaid kujusid aknaruutudele.“ Ideaalselt nähtud ning ometi tõepärane pilt maaelu talvisest veetlusest!

Erilise häämeelega aga kirjeldab Kitzberg pühapäeva hommikut maal: „Pühapäeva hommik oli. Päike säras väljas nii heledasti; mina olin pehmet leiba, värsket võid ja hääd haput piima sünnud. Kõht oli täis ja meel hää... külalised tulid... tuba oli pühitud, kadakatega suitsetatud, valge liiv ja peenikeseks lõigatud kalmuselehed põrandal. Teisiti ema pühapäeva hommikul kuidagi ei sallinud. Kalmused annavad hääd lõhna ja olla kasulikud kirpude vastu...“ („Pika patsiga preili“).

Kogu ses kirjelduses pole ainustki „luulelist“ sõna. Kõneldakse värskest võist ja hapust piimast, kadaka-suitsust ja kirpudest. Ometi hõõgub neis vähestes ridades kogu eesti talu pühapäeva-luule, ja ridade vahelt paistab eesti taluperenaise päivitanud armas emanägu.

Pühapäeva-hommikuid ja vaikseid, pehmeid suvipühapäevi joonistab Kitzberg ikka ja ikka jälle ning alati ühesuguse armastusega; tundub, et tal endal säärastest pühapäevadest unustamatuid mälestusi on, et ta nende mälestustega lahutamatu ühte on kasvanud. Võimatu oleks kõiki sääraseid kirjeldusi tsiteerida. Loetagu ainult „Sauna Antsu oma hobust“, — kogu jutuke üksainus suvesoojusest ja päikesekullast sädelev idüll! Ehk nauditagu „Veli Hennust“ vana Jaagu ja Henu ning Henu velle kalapüügi kirjeldust; need leheküljed on väärt, et üksi nende pärast eesti kirjandusele palju pattusid võib andeks anda. Kitzbergi endagi toodangus on sääraseid leheküljed ühed paremaid, meeletades Turgjenevi jutukeste kordaläinuid kohti.

* * *

Peaaegu alati iseloomustab Kitzbergi kirjeldusi mingi lüüriline hell pehmus, — tundub nagu vaataks kirjanik oma jutustuste tegevuspaiku läbi huumoriga segatud nukruse liniku. Nõnda kui kesksuvine õhtupäike iga vähemagi asja kastab luulelis-melankoolsesse kumasse, nii omandab Kitzbergi kujutusel pehmed ja mahedad värvivarjundid iga lihtsamgi toiming, labasemgi paik, tühisemgi tegevus. Sel-

lest too härras ja liigutav toon, mis „Külajuttudele“ sageli omane, näiliselt muretumast vestmisviisist hoolimata. Just see isiklik-hingestatud, südamlük toon annab Kitzbergi stiilile võluvuse, mis teistel tema kaasaegsetel kirjanikkudel puudub. Tarvitseb ainult võrrelda Petersoni, Juhan Liivi, noor-Vilde ja „Külajuttude“-aegse Kitzbergi stiili, et selles veenduda. Valime igalt autorilt näiteks varasuvise õhtu kirjelduse.

Peterson, kel looduse- ja meeleolu-kirjeldused alati nõrgaks küljeks olnud, kirjutab veel 1904. a., enda kühemas loomisjärgus: „Vaikne, soe kevadine õhtu kaisutas kasvavat loodust. Pilved tilgutasi õrna vihma roheliste maarüppe ja koputasid tasa ja magusalt mullas uinuvate eluidude pihta nagu lausuksid neile nõiduslikult, et nad mustast mullast üles peaksid tõusma loodust ilustama ja mitte üksnes ilustama, vaid magusa armastusega täitma. Ja pistis ka lilleneitsikene oma terava ninakese katvate emalehtede vahelt välja. Vaikne õrn taevakaste pesi tema näokese mullatolmust puhtaks ja õnnistas unistavale elule, mida suvised palavused pidid karastama, sügisesele pudevemale seemnele pühendama...“ („Liisi“, V päätüki algus).

Juhan Liiv eietab ühes enda paremaid proosa-teostest „Nõia tütar“ (1893. a.): „Õhtu-päike säras selges taevas, palavus oli lõpnu. Igalpool ilu, mahedus, lõbu, lahkus... Küla-alused madalad heinamaad oma põõsastega ja üksikute suurte puudega on nagu pidupäeva ehtes; ei lase silma päält ära pöördagi, kui vaatama jääd. Selle taga on suur mets kui sinine müür veel ilusam ja helgib õhtupäikesest kiirtest. Koplid, aiad, tänavad, aedade ääred kõik ilu ja lõbuga täidetud. Linnukesed siristavad võidu all võsus, kirjud liblikad hõljuvad lillelt lillele — elu, värske vaba elu igalpool.“ Milline kuiv, iseloomutu magedate sõnade rida; vähemagi omapärasuse-jumeta. Just elu pole ses lausetekogus vähematki!

Noor-Vilde „Peiu käsiraha“ (1892. a.) sissejuhatuseks on järgmine kirjeldus: „Suvine õhtupoolik, mille üle päikene vedelat kulda läigatab. See kuld sulab kokku sinavalt heljuva õhuga, ühineb lõhnaga, mis nurmelilledelt tõuseb ja laanepadrikust välja imbub. Sumin ja sirin, kudistamine ja vilistamine — ja siiski vaikus, magus pühapäevane vaikus. Trähni talu kambri aknad on laiali lahti. Kärsed suruvad piitade ümber, sumisevad soendatud seinte pääl; päikesel palav paiste meelitasid neid toast välja, mis neist muidu

mühab. Aknate pääl on mõned potid õitsvate lilledega; paar mesilast pirisevad õilmete ümber, ühe nupu pääl kiigub jäme ja raske vaablane, vahetevahel oma parisevat passihäält sekka heites...“ See kirjeldus on üks paremaid Vilde kirjandusliku tegevuse esimese kahe aastakümne toodangus; Vilde stiili-saavutused hilisemast ajast ei saa siin loomulikult kõne alla tulla. Juhan Liiv ja Peterson aga pole stiililiselt ega kirjeldusviisilt eeltoodud näidetest kaugemale üldse arenenudki; eelmised näited on nende kohta tüübilised.

Paralleelselt eelmistele paar katket Kitzbergi proosa-toodangust: „Hennu-Jaaku sõudsid minema, uut puhku noota sisse laskma. Seekord jäin mina järvekaldale maha. Päikene hakkas juba alla veerema ja rääk rohu sees hüüdma, eemal kuuldus vesilindude häälitsemist. Järve teiselt kaldalt kostis ööpiku laksutamine. Udu tõusis üles ja heljus mõnes kohas järve pääl. Kui kena oleks olnud, kui neid — sääski ei oleks olnud, kes pää ümber surusid ja nägu näpistasid...“ („Veli Hennu“, 1901. a.).

„... Vaikne ja vagune on. Vana seinakell tiksus. Aga nüüd tuleb kui oreliheli — suur metsmesilane, kimalane tuleb; ta on lahtisest aknast tuppa lennanud“. („Hennu veli“, 1903. a.)

Näited — mille valikul sisuline külg mõõduandvaks olnud — kuuluvad küll eeltoodud katketest hiljem kirjutatud teostesse, on aga muidu „Külajuttude“ stiili kohta tüübilised. Et autor 5—6 aastat varem halvemini ei kirjutanud, tõendab 1891. a. ilmunud „Sauna Antsu oma hobuse“ lugu või 1892. a. kirjutatud „Rätsepp Õhk“: esimeses on iga lause omas laadis täiuslik; teises puudub küll täiuslik stiili-ühtlus, leidub venitusi ning ainest kõrvalekaldumisi, — kuivust, maotust ega maneerlikkust ei saa aga sellele ega ühelegi järgmisele Kitzbergi jutustusele ette heita. Kõiki iseloomustab värske ja mahlakas jutustusviis, individuaalne stiil, rahvalik-rikas ja lopsakas keel. Mis puutub eriti kirjaniiku keelelisesse väljendusviisi, siis tundub ses suhtes kogu aeg, et siin kõneleb inimene, kes rahvalikust vaimust ja kodu-õhustikust nii läbi imbunud, kes ürg-rahvusliku omapära pinnas nii sügavasti juurdub, et ta teisiti ei saagi kui loomupäraselt rahva-keelt kõneleda. Rahva mõtlemis- ja väljendusviis on talle iseenesestmõistetavalt-omane, — ainus võimalik väljendusviis üldse. Sellest olenebki tema kirju-

tuste ühtlane, terviklik mulje: aine ja väljendusviisi lahutamatu ühtekuuluvus. See mõjub seda veetlevamalt, et kirjanik hoida on mõistnud Juhan Liivile ja noor-Vildele omase labaselt-familjäärse tooni eest, mõjudes ennem südamliku soojuste, mingi seesmise lähedusega, mis lugejat tahtmata sunnib kaasa elama, kaasa tundma ja -nautima.

„Külajuttude“ autor kirjutab alati armastusega! Ta ei jutusta iial ükskõiksetest asjust; ikka sellest, mis temale südametunnuse külge kasvanud. A. Kitzbergi kirjandusliku tegevuse alguse ajal oli eesti kirjanik paratamatult alles dilettant, asjaarmastaja. Kirjanduslik tegevus ei võinud ega saanudki muud olla kui kõrvaltöö, pühapäine ajaviide, tuuletallamine jõude-ajal, mõistliku leivateenistuse kõrval — ehk aga peaaegu tasuta orjus nagu Vilde „juttudekirjutamine“ ajalehetoimetustes jooksva töö lisaks. Vildest on pikapääl, olude ja võimaluste kiuste, kutseline kirjanik saanud tänu tema haruldasele loomevõimele ja erakordsele fabuleerimis- andele; Kitzberg on eluaeg jäänud kirjanikuks-asjastajaks sõna paremas mõistes. „Leivateenistuse kõrval tehtud töö“, ütleb ta ise oma juttude kohta: „kui nõuti, sinna ja tänna vaja oli, kirjutasin.“ See ei tähenda aga sugugi, et ta kunagi oleks kirjutanud külma südamega; just vastupidi: igast reast hõõgub soojust — ning ridade vahelt välgub loomisrõõm. Loetagu „Hennu velle“ III päätükist pühapäeva kirjeldust, — nii pole eesti maainimeste puhkepäeva keegi kirjeldanud! Säärase huvi ning armastusega pole keegi osanud meile seesmiselt omaseks teha päikesepaistel puhkavat atra, pühapäeva hommikust „pää otsimist“, koduloomade mõnusat „hää äraoleku tegemist...“ Tundub vägisi, et õhus on ainulaadne rahu; et kõigil on mugav ja mõnus: „Sest pühapäev on. Nii püha, vaikne, vaga on täna ilma pääl, nii teistsugune, kui oleks päikesel mahedam sära ja muusträästastel isesugune vile. Pühapäevane vile...“

Milline isesugune meeleolu: „Pühapäev on. Meie oleme võipiima ja värsket võid sõõnud. Marie oli või hulka värsket murulauku lõiganud. Nii kollane ja roheline oli see kui kevade ise.

„Pühapäev on. Meie oleme evangeeliumi ja epistli lugenud. Nagu õnnis isa tegi. Vanast, isa isalt päritud piiblist, trükitud a. 1739. Kui armas on niisugune kätte võtta!.. Kolme põlve käed on tema ümber kinni hakanud...“

Pühapäeva õhtupoole teistsugune pilt:

„Päikese palavus sulatab vaigu lõhnama, valgusekiired mängivad ja virvendavad sambla pääl, mändide kullakarva okstes uidab vaikne kahin, unele uinutav kui kätkilaul“. Tundub selgesti, et neist sõnadest kõneleb kodune, ürgomane, ainuline, mis olemas üksnes meil; mis täitsa ning tilgatumalt mõistetav üksnes meile!

Sama kui too kolmas suvipäeva kirjeldus:

„Jumala ilmakene on soe, tuule õhukestki ei liigu. See küpsetab rukkipeades teri, ja kui ta õhtuks müristamise vihma ei too, siis ei ole õigustki. Siis, linataimed, võitekaela keerdu ajada...“ Kõneleb siin veel kirjanik, vahelt-rääkija, — või kuuleme vahenditult maa ja mulla, päikese ning põllu enda häält? Või kõnnime ise suvi-pühapäeval mööda põllupeenart ja päikese käes ruskeks tõmbunud näoga taluperemees käib me kõrval, poolkustunud piip suus, ja kõneleb ilmast ning viljakesest?.. Ei ole enam vahemaa d lugeja ning aine vahel: kõik sulab üheks, — aine, stiil, kirjutatud sõna, lugeja sisim mina. Ainulaadse ning jäljendamatu värvingu annab Kitzbergi teostele see impulsiivne, kavatsematu otsekoheusus: nagu poleks enam tege- mist raamatuga, vaid kuulaksime suusõnalist jutustust.

* * *

Niihästi ained kui stiil pole ühelgi kirjanikul juhuslikud; ainevalikus ja stiili-laadis peegeldub kirjaniku isik enda iseloomuliste eriomaduste, kalduvuste, poolehoiete ja püüetega.

Kitzbergi ainete-vald — eriti „Külajuttudes“ — pole kuigi avar; kaasaegse Vilde esimesedki jutustused ulatuvad sündmustiku ja tegevuspaikade poolest palju kaugemale. Kitzberg kirjutab ikka jälle oma „kodukurukesest“; säält on pärit kõik sumesoojad suvipäevad ja vaiksed suviõhtud; säält ap — Lõuna-Eesti lopsakamast nurgakesest — „Külajutte“ iseloomustavad pehmed jooned, heledad värvid, mahe õhustik. Põhja-Eestis sündinud ja kasvanud kirjanikel on pea kõigil piirjooned validamad, toon kaledam; puudub unistav ja hällutav-ajaviitlik mõnutsemise ja silmapilgu-nautimise luule. Kitzbergil jääb isegi tõsiseid probleeme käsitades väljendusviis pehmejooneliseks ja sulavaks; tema temperament pole julm, tema juurdlemistel puudub sünge

põhitoon, tema nukrus ei muutu meeleheiteks ega viha sapiks; ta ei kaota kunagi tasakaalu.

Kirjaniku kodukohast on pärit ka tema teoste tegelased: rõõmsalt-kräbedad, sädistajad eidekesed; tüsedad ja nupukad peremehed; kaalukad perenaised, õitsvad peretütred, — tubli, terve ja turd inimtõug. Ei ole põhjatestlasist-kirjanikest keegi loonud veli Henu taolist elunautijat, kes armastab k a l a p ü ü d a — mitte saagi, vaid lõbu pärast (kuigi „kalamehe lõbu on märg“); kes armastab tuld (milline ürgaegadest säilinud omadus!), võib tundide kaupa küdeva reheahju ees istuda ja leekidesse vaadata; kes armastab küljeli olla — mitte laiskusest, vaid et küljeli olek on suuremaid mõnudest maailmas.

Omapäraselt kitzbergiline tüüp on ka vana Sauna Ants¹⁾, kelle majakene seisab „keset kuulsat Mulgimaad“, kaunil liivamäe küljel, — pool mäe sees, teine pool lausa. Seljaga soost mäntaid ja turbamulda üles kandes on Ants liivamäe viljakandjaks teinud, nii et säääl kõik lokkab ja kasvab mis ime. „Antsul on oma tubli leib majas ja leival ka oma kõrvane“; ilma kulukopikata pole Ants ka kunagi. Ainult üks tal puudub: tal pole hobust; hobusest unistab Ants unes ja ilmsi! Kuidas Ants vanul päevil hobuse — „oma obesikese“ — saab, kuidas ruunakesega laadalt koju tuleb („kodus vahtis Leena pika kaelaga aknast: kas vana tuleb ja toob hobuse? Tuleb! Eit võttis prillid: kas on hobune? On. Eit löi kahte kätt kokku, ongi hobune... kuule, hirnus teine! Seda rõõmu! Aga vanker? Noh, üks pärast saa. Eit jooksis väravasse vastu, seda lahti tegema ja ootas ruunakest, pisarad silmas... nagu vana kadunud sõpra... põllenurk oli kibedasti ametis.“); kuidas esimese õõ kõik ühe katuse all magavad — „ruun laudas, Ants Leenaga lauda pääl“ —; kuidas Ants peagi ruunale vankri leiab ja pühapäeval uue hobusega esimest korda kiriku sõidab, kuis ta kirikuteel ja kirikust tulles õnnelik on; kuis Leena ta kodulävel vankrist peab tuppa kandma ning Ants hommikust-õõd õndsas naeratusega hinge heidab — ruun vaatab lahtisest aknast sisse ja puristab mokaga! — see ongi jutukese kogu sisu. Kuid jutustatud on see meisterlikult, iga lause nii täiuslik, et Antsu-Leenat ja nende ruun väärt on maailma-kirjanduse paremate külanovellide tegelaste kõrval seisma.

1) „Sauna Antsu oma hobune“, 1891. a.

Sauna Antsu ja tema majakese teisikuteks on Koopa-vana ¹⁾ oma onnikesega. Sauna Antsu elu on päiksepaiste-lisem olnud, tema aed ja majake tunduvad idüllilise pesa-kesena, kuhu lugejagi meeleldi elama asuks, kui saaks, — Koopa-vana on pajuki pääle lastud Nikolai I aegne soldat, vana, vilets ning hädise tervisega; tema onnikene pole muud kui koobas „pooleldi mäe sisse kaevatud, pooleldi mäe pääle ehitatud“, ennem hagerik kui majake: „süld pikuti, süld laiuti, lattidest ja teivastest kokku löödud, seinad tuule eest saviga kindlamaks paigatud“. Vaevaline ja vilets on vana-mehe elu sääil hagerikus, kuid valla palvele ta ei lähe; kui talle viimaks teiste sobitusel väike abiraha määratakse, ei lähe ta sedagi ära tooma. On kõva ja kange vanamees — ja ometi sümpaatlik oma kanguses ja kõvaduses. Kõva koore all on pehme süda, mis vähestest sõpradest oskab kinni pidada. Ega see koorgi vanataadi südame ümber nii kõvaks poleks kasvanud, kui tal elu veidi hõlpsam oleks olnud! Tahtmata kasvab südamele kooruke ümber, kui elu-aeg pead teiste lükata ja tõugata olema, ainsaks süüks, et pole „ilmale sündides ise enesele vanemaid valida võinud“.

Säärase inimvareme hädade ja askelduste kirjeldamine võiks kergesti haletsemisele või aga jutlustamisele avatleda; Kitzberg jutustab sellegi loo igasuguste lisandusteta ja mõjub seega sügavamalt kui pisarsilmil näpuganäitajad või pääle-kaebavalt õhkajad. Kitzberg pole noomija ega kõlbluse-jutlustaja; ta teab, et siin maa pääl kaugeltki kõik korras pole; teab ka, et halemeel ega tõrelemine midagi ei parandaks. Kitzberg on vaikne vaatleja; jutustab sellest, mis ta näinud, — temal ehk on kahju Koopa-vanast või seitsme-kümne-aastase Räime Reeda ²⁾ vintsutustest; kuid ta ei taha ega või kedagi süüdistada, et elu siin ilmas parem pole. Ega Räime Reetki kellegi pääle ei kaeba; ilmakord on niisugune, et kirikhärra ainult raha eest võib vanusetunnistuse anda ja vallavalitsus ainult vanusetunnistuse põhjal saab moona lubada. Ega Reet ilmakorda muuta taha; tema ainult nutab oma hädas. Võib olla nutab kirjanik südames temaga kaasa, — seda võime ainult ridade vahelt aimata; halba sõna viletsa ilmakorra kohta ta igatahes ei ütle. Osavõttu ja poolehoidu väljendab kirjanik üksnes ainevalikuga, — mitte helisevate sõnadega.

¹⁾ „Koopavana“; ilmumisaasta teadmata.

²⁾ „Räime Reeda 10 kopikat“, 1903. a.

III

1892. aasta oli eesti kirjanduses võrdlemisi viljakas: Vilde kirjutas sel aastal kolm pikemat juttu; Juhan Liiv novelli „Vari“ (ilmus küll alles 1894. a.) ja enda paremad proosateosed: „Peipsi pääl“, „Muldmäe Mats“ ja „Igapäine lugu“; Kitzbergilt ilmus sel aastal kaks jutustust: „Rätsepp Öhk ja tema õnneloos“ ning „Jänest püüdsin, tedre tõin koju“ (samal aastal kirjutas ta näidendi „Punga Mart ja Uba Kaarel“).

Kuna Vilde ühelt poolt ikka veel jätkab põneva aja- viite-kirjanduse tootmist („Röövitud tiivad“), areneb temas teiselt poolt tung õpetliku tendents-kirjanduse poole („Kännud ja käbid“, osalt ka „Peiu käsiraha“), ilma et teosed kompositsioonilt või stiililt ilmutaksid suuremat lahkuminekut eelmiste aastate toodangust. Juhan Liivile on 1892. a. pöördajaks; maguslabaste perekonnajuttude produtseri- mise asemel taotleb kirjanik nii ainetes kui käsitusviisi poolest realistlikke külaelu-kirjutusi. Ka Kitzbergile tähendab 1891—1892. a. pööret rahvuslik-romantiliste ainetes harrastuse juurest realistlikkude rahvaelu-piltide poole. Vahelüliks romantiliste „Maimu“ ja „Libahundi“ ning realistlikkude külaelu-kirjelduste („Rätsepp Öhk“, „Punga Mart ja Uba Kaarel“, „Püve Peetri riukad“) vahele on idealistlik-idüllilised jutukesed „Sauna Antsu oma hobune“ ja „Jänest püüdsin, tedre tõin koju“, — teine suvine, teine taline küla- elu idüll.

Kui „Sauna Antsu oma hobune“ ja „Jänest püüdsin, tedre tõin koju“ imepeenesse, klaashapraste luulelinikusse on looritud, siis tegutseb „Rätsepp Öhk“ täiesti reaalsel pinnal, keset reaalseid, matsakaid Mulgimaa mehi ning naisi. Sääl on Tõistre Toomas, — „mõistlik mees, kõige targem üle tüki maa, sest — temal oli raha“; säääl on

perepoegi ja peretütred, kõrtsmik, linakaupmees-peen kelm, lätlane-rahalaenaja — saan peenike ja tore, hobune aiste vahel kui roots —; säääl on kogu kihelkonna rätsepad, — kergatsid ja veidi antsakad mehed. Ja säääl on Õhk ise — „vigurit ja nalja tegema esimene mees“, aga töömees ja korralik mees igapidi; satub õnneloosiga võidetud kümne tuhandega kimpu küll, kuid leiab lõpuks siiski oma päris-õnne, väikse rätsepp-neitsi, kellega jaanipäeval pulmad tehakse ja „saksa“-rätsepaks hakatakse. Kümme tuhat on läinud nagu see tuli, aga „õnn ehib Õhu maja“ ning see on pääasi; pulmad ja kõigi asjade hääks käänamine jutustuse lõpul ei tundu labasena ega ebakohasena, vaid loomuliku, jutustuse põhitooniga kooskõlas oleva lõppakordina. Pole ju see jutustus veel mingi teadlik probleemide-lahendamine ega kõrgemaid tõdesid taotlev teos, vaid lihtne (õige vaikselt õpetliku kõrvalmaiguga) „uudisjutt“ külaelust, mida hingestab üksnes suurepärase, lopsakas ja rahvalik huumor ning elustab ja soendab autori nullastlõhnav keel. Tahtmata peab Kitzbergi teoste eritlemisel ikka jälle tähelepanu pöörama keelelise külje pääle: nii värskendav ja kosutav on see tüse, tihe, rahvalik-lihtne ja otsekohene, peen ja omamoodi stiilne keel, — „Külajuttude“ suurem voorus ja kaasaegse kirjanduslik-keelelise madala tasapinna juures otse üllatav ning võrratu hüve.

Kitzbergi külajuttudes moodustavad aine ja vorm lahutamatu terviku, — sellest saavad nauditavaks või vähemalt kannatataavaks isegi mõned ülearused pikkused, kompositsiooniliselt tarbetumad vahelekiilundid ning ainest kõrvalekaldumised, mida nagu hiljem näeme eriti palju „Veli Hennis“ ja „Hennu velles“.

* * *

Kitzbergi kompositsiooni-aine pole nii tugev ega mitmekesine kui näiteks Vilde oma, kellele selle poolest eesti kirjanduses tänini pole võistlejat leidunud. Kitzberg peab aineid mõnikord otsima; selle eest kindub ta ka sügavamini oma ainetesse, ei raatsi neist lahkuda, pöörab sagedasti mitme aasta pärast endise aine juurde tagasi, kordab mitmeti samu armsaks saanud detaile. Võrreldagu Sauna Antsu majakest ja Koopavana onni; pühapäevahommiku kirjeldust „Pika patsiga preilis“ ja „Hennu velles“;

jõulude kirjeldust jutukeses „Jänest püüdsin, tedre tõin koju“ ja „Hennu velles“. Tuletatagu meelde näidenditeks ümber töötatud „Rätsepp Õhku“ ja „Püve Peetrit“.

„Püve Peetri riukad“¹⁾ on niihästi ainelt kui kompositsioonilt üks Kitzbergi õnnestanumaist jutustusist. Kuna näiteks „Hennu veli“ või päevakajaline „Liisi Rõika pävaraamat“²⁾ rohkem üksikute episoodide ja mõne huvitava tüübi varal püsivad, on „Püve Peetri riukad“ nimelt ainevaliku ja käsitusviisi poolest tähelepanu vääriiline. Autor kujutab siin „Mulgimaa“ noorte naisevõtmist ja meheleminekut, — ainet, mis algupärase põhitooni tõttu (naisevõtmine on „kauba“-asi!) hõlpsasti oleks võinud satüüri või hukkamõistvalt-õpetliku moraalijutluse kirjutamisele meelitada. Kitzberg jutustab kogu loo sädeleva häätuju ja kõikemõistva naeratusega; tal ei tule mõttesegi õpetama või targutama hakata; sündmustik iseendast ja inimesed seesugustena kui nad on veetlevad nii väga, et tal aega ega huvi pole neid noomiva või teisi nende kulul moraalistamisega tüütama hakata. Tänu säärasele ainekäsitlusele ja plastilis-toredale stiilile on „Püve Peetri riukad“ omal alal meisterteos, millele eesti kirjanduses vääriilist võistlejat ei leia.

Püve Peetri tütarde mehelepaneku lugu näitab jälle kord, et moraali-küsimusis mingit kaljukindlat kriteeriumi ei ole ja hää ning halva mõiste üle väga mitmesugusel arvamisel võidakse olla: Püve Peetri hoolitsevat isa-armastust võiks tütardega hangeldamiseks, sulase Jaani kosjaminekut hää äri tegemiseks nimetada; tunnete-küsimused ja korraliku talupidamise huvid, armastus ja raha-asjad pole kunagi nii tihedalt seotud olnud kui siin. Ja ometi ei tundu jutukäigus ainustki väärheli, ei leidu siin ühtki halva kõrvalmaiguga võtet; mõistame niihästi Peetri kui ka kosilaste teguviisi tarvilikkust, näeme neid kõiki kogu aeg paremast küljest; kordagi ei saa me lugupidamist keelda ei nende põhimõtetele, teotsemisajedele ega tunnetele. Südamliku liigutusega jälgime Jaani kosjakäiku, sõbraliku muigega näeme Andres Ahvena ilmumist Püve tallu; Miina ja Liina valmisolek teineteise kasuks kosilastest loobuma ja lapselis-süütult-praktiliste õdede omavaheline soojus on

1) 1897. a.

2) Tartu põllutöönaitude puhul 1904.

võrratult kujutatud. Millise hella ja ettevaatliku käega puudutab kirjanik tütarlapse-hinge tunnete-lõimi, mäherduse hoolika ja pehme arusaamisega jälgib ta rööbastikku arenevate äri-kasude ja soemate hinge-liigutuste õnnelikku ühtekasvamist! Vähematki liialdust kuski ei ühele ega teisele poole, vähematki vääratust toonipidamises, vähematki eksitust, mis realistlik-häatahtlikult nähtud rahvaelu-pildist groteski karikatuuri teeks!

Säärane käsitlusviis on ainult sääal võimalik, kus kirjanik jututegelaste hingelaadi, nende omapära ja sündmustiku tegevuspaiga iselaadiga täiesti ühte on kasvanud.

„Püve Peetri riugastes“ on tegevuspaigaks jällegi „südamulgimaa“ ja päätegelaseks „nikri pääga mees“, tubli puusepp ja ka muidu tark mees. Kitzberg armastab eriti sääraseid meister-mehi; tublid mehed ja püüdjad mehed on tema juttude päätegelased sagedasti ning peaaegu igaüks neist meister mõnel alal, osav mingis käsitöös. On ju kirjanik ise pärit perekonnast, kus mehed läbi mitme põlve häd käsitöölised olid.

Pääle Peetri enda ja kosilaste on „Püve Peetri riu-gaste“ tähtsamateks tegelasteks Peetri kolm tütart, — kolm säärast rööska olevust, missuguseid kirjanik erilise meelehääga silmitseb ja eriti südamliku soojusega kirjeldab: mitte „luuleliselt“-paksude värvidega, mitte romantilis-ülis-tavais toonides, vaid ennem ehk mõnikord üsna tasase muigega. Kitzberg võtab eesti maaneidusid — võib olla, et neid säärastena enam ei olegi; ehk on nad hävinenud nagu kogu too päikesepaistene „Mulgimaa“, millest Kitzberg kirjutab! — võtab neid säärastena nagu nad tõeliselt on: „ühesugused ilusad kõik, parajad pikad, parajad paksud, siniste silmade ja punaste paledega, ilma tedretähtedeta, ilma rõugearmideta, viksid, virgad ja viisakad“ (nagu Püve Peetri tütreid) või sale-sirged ja sihvakad (nagu rätsepp Öhu sinisilmaline õnn) või aga „viljad ja kärmed kui noor hirv“, peenikese kondi ja kõrge rinnaga, karged ning värsked kui noor karuohakas... „kui selle lehed ja okkad kaste uduterakesi täis on ja need päikese paistel läigivad.“ („Jänest püüdsin...“).

Mulgimaa „pehme, paks ja matsakas“ iludus-ideaal pole Kitzbergi ega tema jututegelaste meelepärast; need igatsevad kõik „saledat, sirget ja painduvat kui noor paju-võsu“ (Rätsepp Öhk“); värsket ja rööska „nagu praegu

tupest tulnud oaõis“ („Jänest püüdsin“...). Midagi väga eestilist on Kitzbergi noorte neidude tüüpides, midagi jahe-
dat nende iseloomus, kuigi nad kaugeltki pirtsakad ega
ebaloomulikult häbelikud pole. Kõige elu-hoo ja reaalsuse
kiuste on neis midagi eritlematut, mingi tõuverest olenev
ühine veetlus: mitte isikupärane — nad ei erine üksteisest
isikutena sageli kuigi palju —, vaid loomupärane võlvus.
Õige tasa heliseb neis neiukujudes juba midagi sellest
salapärasest veetlusest, mis hiljem nii heleda leegina „Liba-
hundi“ Tiinas hõõgub.

Sügavamalt vaadates on Kitzbergi teoste — eriti „Küla-
juttude“ ja rahvalikke aineid käsitlevate näidendite — tege-
lased kõik rohkem tõu- kui isikupärased. Kõige enam eri-
nevad iselaadilt ja individualiteedilt tema vanakad pere-
mehed, hallhabemed-pereisad, päevitanud nägudega taadid;
see on loomulik: kirjutab ju elu kõige rohkem jooni just
vanade meeste nägudele, on ju külaelanikest kõige isik-
likumad ja omapärasemad tõesti just vanemad mehed.
Vähem erinevad üksteisest vanad naised, kuigi huvitavaid
eritüüpe leidub ka nende seas; tõepoolest on Kitzberg
säärseid joonistanud rikkaliku hulga: vadistavaid, kräbe-
daid sandikesi ja saunaeitesid, tõsisemaid ja kaalukamaid
perenaisi, tüsedaid talu-emandaid ja käskijaid. Kõige vähem
omalaadi ja algupära on külapoistel ja -tüdrukutel; viimsed
tunduvad Kitzbergil endi jahedavõitu värskuses mingi ühise
suure perena, mille liikmed ainult mõnesuguste varjundite
poolest üksteisest lahku lähevad, üldise koguna moodustades
mingi õitekobara või õilmevihiku tõuterviku vana krobelse
tüve küljes. Kuigi Kitzbergi kirjeldusviisi kuski shablooni-
liseks ei saa nimetada, kuigi ta iial pääliskaudselt ei skit-
seeri, vaid õige väheste vahenditega alati esile tõstab just
iga tüübi erilised, isikupärased jooned, jääb tema teostega
põhjalikumalt tutvunedes ometi mulje, et ta — paremini kui
keegi muu seni — on tabanud ürg-rahvuslikke, vähe-
malt lõunaeelestele omaseid tõupäraseid jooni; et ta pea-
aegu ainsana eesti kirjanikuna on kehastanud eesti maa-
inimesi raassi-esitajana, ühise suure terviku väikeste
osadena.

Kitzbergi teoseid sellest seisukohast vaadeldes mõis-
tame, miks välistest lahkuminekutest hoolimata nii lähedalt
sugulastena tunduvad kõigi tema juttude ja „Punga Mardi“,
„Kauka jumala“ ning „Libahundi“ tegelased. Mitte asjata

pole kirjanik maanurgast pärit, kus tõug võib olla kõige puhtamana on püsinud ja tõuinstinkt kõige tervemana hoidunud. Vanad muinasjutud, kohanimede seletused, kõnekäänud ja põlised mõistusõnad on talle luusse ja lihasse kasvanud; rahvalik mõtlemise- ja tundmise-laad temale ebatraditsioonikult omaseks saanud; kogu olemusega on ta oma sünnikohasse kindunud. Vanematelt päritud traditsioonide, lapsepõlste mälestuste ja loomusunnilise kindumuse kaudu kodukohaga tugevasti seotud olles on ta kirjanikuna tahtmata ikka jälle ammutanud kodukoha lätest.

* * *

Kompositsioonilt on pikemaist „Külajuttudest“ „Püve Peetri riukad“ kõige parem. 1901. a. ilmunud „Veli Henn“ ja eriti kaks aastat hiljem kirjutatud „Hennu veli“ (1903. a.) on vähem ühtlased, kannatavad rohkem ajalehe-joonealustena kirjutatud kõrval-töö puuduste all. Teisest küljest aga on just ses kahes poolfõljetoonilises jutustuses lehekülgi ja päätükke, mis eesti proosa paremate saavutuste hulka kuuluvad. Ka tüüpidelt on need jutustused rikkamad kui teised „Külajutud“. Lugeja seisab neid kahte — kõneleme neist kui kokkukuuluvast jutustusist enamasti koos! — teost lugedes otse ülirikkaliku tüüpide-külluse ees: igaüks omamoodi tore üksus.

„Veli Henn“ ja „Hennu veli“ on ühtlasi kõige paremaks tõenduseks Kitzbergi tugevast iseloomustamis-võimest. Rohkete ja mitmekesiste vahenditega kujutatakse päategelasi; õige väheste, kuid tabavate joontega on ka kõrvaltüüpe iseloomustatud, nii et igaühest selge ja huvitava pildi saame.

Sääl on kõigepäält suurepärane, Turgjenevi kaluri- ja küti-tüüpe meeletuletav kalamees-asjaarmastaja Nõuni Jaak, võrratu omas flegmalises rahus ning iseteadlikus asjalikkuses. Missuguse peaaegu pühaliku anduvusega ta „jahib“ ja „kohmitseb“ oma igivana, tammepakust õnestatud paadi ja põliste, piinlikult korras hoitud nootade kallal! Missuguse kavala maiusega ta appituliijatelt noorematelt nõuab „uuri-viinapudelit, mis kalapüügi juures pääasi olevat, sest „kalamees on kuntsimees“. Mäherduse uhkuse ja hellusega ta kõneleb oma noodapommidest, läbiuuristatud kivikestest; iial ei jäta ta nimetamata, et ta need juba karjapoisi-põlves teinud ja veel ainsatki pole kaduda lasknud! Ja millise

pidulikkusega Nõunil süiakse peremehe pütud kaladest keedetud suppi ning igale külalisele kas või paar kalakest koju kaasa viia antakse — „ilusti lõpustest läbi pistetud kaheharulise oksakese otsas“.

Maisemaal on Jaak vähese jutuga, sülitab ainult aeg-ajalt — enda meelest „peenemal“ kombel — tirts! läbi hammaste ning jääb vana Reeda — Nõuni perenaise — kõrval veidi varju. Nõuni perenaine Reet — see on ka tüüp, missuguseid igaltpoolt ei leita. Käre ja kräbe kui kadaka-tuli; hakkaja ning hoolas, igalpool ees ja taga; uhke oma talu-au — ja linnas õppinud tütre pääle ning lahke loodetatavate kosilastega: tubli talu tubli perenaine, missuguseid otsida tuleb! Lust on vaadata, kuis ta kada-kasi piimapütte küürib või kulpi liigutab; lust kuulata, kuis ta aega olles külalise juurde istub, käed põlle all, ja uudi-seid pärima ning oma elu- ja tööde-järge seletama hakkab. Nagu Jaagul „uuri“-viinapudeli, nii viibivad Reeda silmad lahkesti raha pääl, — kes piskut korjata ei oska, ega see suurt ei saa.

Nõuni rahva „koolitatud“ tütar, linnas kadaka-võõbaga üle värvitud Kniks-Mariihen on omamoodi ajanähtus ja teataval määral juba ajalukku kuuluv tüüp, vähemalt selles, mis linnavõõbasse puutub. Kui halpuse ja saksa keele väänamise võõp temast pudeneb, osutub ta lihtsaks ning armsaks talutütreks, kellest Hennule hää ja virk perenaine saab; kes Henu vanapoisist vellelegi veel oskab tubli naise leida. Sest „halletsemisevääriline on niisugune inime, kelle kaela ümber kellegi käed ei heida. Kuna meil Mariega väike taevas maa pääl oli, kõndis Jaan pääle, kasukas seljas, nagu oleks tal külm.“

Kõrvaltüüpidest jääb meelde naljakas ja nutikas lätlane Beersing, mõisa kokk; mõisavalitsejaks õppiija (proua Muru keeli „eleeve“) saksik poisike, kergats Perpentikel; tubli sulane Ants ja nupukas tüdruk Mari; vallakirjutaja, kel iial „aega pole guljaitada. — rabootai aga“, kes siiski valmis on alati sõbramehele abiks olema: „ikka k vashim usluugam, andke shaaloba sisse, nii ja niisugune palasheeni, need ja need dokasatelstvod... Ma kirjutan pavestkad välja, tuleval nädalal võtame asja ette!“ — sümpaatlik ja mittehaavav prototüüp Metsanurga tendentslikule „Vestnik Snaanija“ mehele „Orjades“. Vastandiks hääsüdamlikule vallakirjutajale on saksa advokaat, kel „rääkida maksab

üks rubla, nõud küsima maksab viis rubla“, — sest „rääkida ja nõud küsima on doch teine ja teine asi.“ Kõige ebausutavam ehk on Matilde Dorn, hiljem Torn, kelle iseloomustus kaksikteose esimeses jaos nagu hästi ei luba eeldada hilisemat muutust teises jaos.

Lõpuks olgu mainitud kõige tüsedam ja matsakam kuju: mõisa aidamehe emand, madam Muru — Nõuni rahva sugulane, tüübilise kadakasaksa kordalainum kehastus. Ainuüksi tema keelgi on midagi väärt: „Ja, ja, see on sehr gut, kui härrad rauchivad, siis Mückid ei stechi... Härr Perpentikel, was ist das, was dort rohu sees macht rääks, rääks?... Härrshaftid on kõik kodust ära, Herr Baron ja Frau Baronin on Saksamaal ja Verwalteri omad sõitsid pühiks Schwiegernelternite poole; siis meie tegime endile gemütlich ja tulime spatseerima“. Madam Muru vaadete iseloomustuseks veel paar lauset: „See on Nõuni rahvale auks, kui neid ka peenem rahvas (s. o. „eleeve“ Perpentikel) oma Besuchiga beehrib“ — ja „iga noor inimene läheb kord veidike durch, kõrgemas seltskonnas ei panda selle pääle midagi Gewicht. See on natürlich, kui noor inimene kord nalja teeb“, nimetatagu päälegi seda nalja teiste keeles „lakkumiseks“ või tüdrukute hukutamiseks. Loomulik, et madam Muru säärase vaadetega Nõuni rahva pahaks vaimuks kipub saama.

IV

„Kui meie tahaksime eesti lähemat kirjanduse ajalugu üksikute isikute kaudu tundma õppida, siis võiksim e käsitleda Vildet nagu romanisti, Petersoni nagu novellisti ja Kitzbergi nagu dramaturgi...“ (Fr. Tuglas „Juhan Liiv“). Tõepoolest tulevad laiemale publikumile Kitzbergi nime kuuldes kõigepäält tema näidendid meelde. Näitekirjanikuna on ta end vist isegi tunnud, — küpsemas eas, loomevõime tipul olles pole ta enam jutustava proosa alal teotsenud.

Näitekirjaniku-annet osutavad juba Kitzbergi varasemad jutustused ja päevakajad; kirjanikul on loomusunniline, ebateadlik kalduvus jututegelasi dialoogide varal iseloomustada. Et see kalduvus ebateadlik ja sünnipärane, seks leidub tõendus „Mälestustes“: kirjanik jutustab siin, kuis ta paarikümne-aastase noormehena katsunud „näitemängu teha“, muutnud ühe „Perno Postimehes“ ilmunud jutu näidendiks, — näitemäng olnud tema arvates tol ajal „kehastatud jutt“. Et näitemäng midagi muud peab olema kui „kehastatud jutt“, sellele veendumusele jõudnud kirjanik alles hoopis hiljem. „Aga (lisab ta juurde) kas ta lõpuks midagi muud on, selle üle võib ka küllalt vaielda“, — Kitzbergi kui näitekirjaniku kohta väga iseloomustav tunnus.

„Näitemäng“ oli igatahes asi, mis kirjanikku juba varakult hakkas huvitama; hädad näitemängu ei saanud aga kusagilt näha — ega lugedagi. Reclam-biblioteegi kaudu saksa näidenditega tutvunedes „patustas“ ta nagu „Mälestustes“ ütleb „oma hinge pääle Kotzebue „Wirrwarri“¹⁾ viletsa tõlke“, tasuks 25 priieksemplaari saades. Veidi hiljem kirjutab ta kahevaatusliku naljamängu „Pila Peetri testament“ ja eestindas Zinck'i ühevaatusliku nalja „Vana

1) Ilmus trükist 1878. a.

vanaga, noor noorega“. Mõlemad seisid hää hulk aega käsikirjas, ilmusid trükist alles 1897. a.; kirjaniku arenemisteel on nad tähtsusetu vahejaamadeks, — väikesed jõukatsed, mitte rohkem. „Pila Peetri testamendis“ on siiski paiguti juba õige hästi tabatud jooni; üksikute sugulaste rahaahnust on üsna elavais värves kirjeldatud. Otse suurepärane on surnud Peetri õe Maret'i raha- ja testamendi-otsimise stseen:

Mida ta otsivat, küsib vana majateenija Made: vahest — testamenti? Testament (pühakiri) olevat surnul päetsis. „Päetsis?“ kiljatab Maret, kes seni pärandust otsides mahti pole saanud surnud venda surisängis vaadatagi: „Kus surnu on? Oh sa heldeke, mul ei tulnud selle kurvastusega teda meeldegi!“

Rahaahnust veel paremini iseloomustada oleks tõesti raske!

Esimeseks sammuks katsete juurest түsedamate algupärase tööde poole on viiejärguline näidend „Punga Mart ja Uba Kaarel“ (1892. a.); tõuke selle kirjutamiseks andis karskuskihutustöö, mille tulemusena maal karskusseltse hakati asutama. Uute seltside näitelavadel oli seltside aadet propageerivat näidendit vaja; Kitzberg, kes ju alati valmis oli „kirjutama, kuhu nõuti ja vaja oli“, lõi kahe nädalaga tarvilise rahvatüki. Teoreetiliste teadmiste puudulikkuse ja karskussihilise tendentsi rõhutamise tõttu pole seegi näidend veel muud kui kehastatud jutt; ent kõigi tehniliste puuduste kiuste on näidendis ometi stseene, mida veel tänapäevgi mõnuga võib nautida. Tendents-tükina ei saa näidendis seesmisest loogikast ega tõepärasusest muidugi palju juttu olla; kõik areneb ja toimineb kirjaniku soovil ning tahtmisel, tegelastel pole kindlakskujunenud iseloomu, — eriti päätegelastest on ühed ülihääd, teised purupahad, vähemagi vahemise varjundita. Kõrvaltegelaste seas leidub siiski huvitavaid kujusid; eriti veetlev on saunaeit Pibbu Kadri oma sõnaohtra jutuga ja kräbeda kauplemisoskusega. Pibbu Kadri poja Pungale karjaseks pakkumise stseen on parem kogu näidendis.

Kõige väärtuslikum aga on ses näidendiski jälle rahvalik-värske, võltsimatu keel. Tüki enda ja selle päätegelaste juurde tuleme hiljem „Kauka jumala“ Mogri Märdist kõneldes veel tagasi.

* * *

„Punga Mardiga“ lõi Kitzberg esimese algupärase eesti draama. Puudustest hoolimata oli näidend oma aja kohta liig hää; „rahvas“ tahtis näitelaval võimalikult „kerget“ ja naljakat näha, — kulus aega enne kui „Punga Mart“ läbi lõi. Siis aga mängiti seda — valik oli ju otsata väike! — nii palju, et üsna „kätte ära taoti“. Et maanäitelavadele — „külaküünidele“ — midagi muud pakkuda, jatkas autor näidendite kirjutamist: 1903. a. ilmus tema enda külajutu järele lavastatud „Rätsepp Õhk“; mõni aasta hiljem kirjutas ta „Püve Peetri riugaste“ ainel viievaatusliku „külaelupildi“ „Püve talus“ (trükist ilmunud 1910. a.). Kuigi lava jaoks ümber tehtud jutud, sisaldavad mõlemad — eriti „Püve talus“ — ilusaid stseene; dialoog on voolav ja ladus.

Pikemalt nende enesekordamiste juures peatumata, vaadelgem lähemalt viimast „kehastatud jutu“ kujulist „külaelupilti“, viievaatuslikku rahvatükki „Kauka jumal“. Aastate kaupa on kirjanik selle teose kallal töötanud, seda ikka jälle ümber teinud, üksikuid stseene muutnud¹⁾; puhtdraamana ei rahulda teos praeguselgi kujul: see pole ikkagi muud kui üksikute ritta lükitud piltide kogu; jõuks, mis pilte ühendab ja kannab, on päätegelane Mogri Märt. Ent see monumentaalne kuju vabandab kõik puudused; selle kuju pärast maksis näidendit kirjutada, selle tüübi loomine on suurtegu, mille eest kirjanikku küllalt tänada ei jõua.

Märt on kehastatud idee — ning ometi elav inimene; kuid üliinimlik, hiigladimensioonidesse kasvanud inimene: suur omas jäises hoolimatuses, masendav omas iseteadlikus hiiglase-kõrkuses. Mis on Mogri Märdile teised inimesed? Need tillukesed kaasinimesed-putukad! Tema üksi on kõik. Tema on kõige mõõdupuu.

„Nagu vürst“ ilmub Mogri Märt näitelavale: „Nagu vürst, kes oma valda vaatama tuleb.“ Vägivaldne, „toores ja uhke“ vürst, kes „ei kergita kübarat ega tereta“. Vastutelijate tervitussõnad hanguvad tema kaleda pilgu mõjul, sõbralikud näod muutuvad jahedateks tema urisevalt-toreda ja põgliku üleoleku survel. Otse meeeldi tundub ta enda puise eemaletõukamisega ümberolijaid haavata tahtvat.

1) Trükist ilmunud alles 1915. a.

Mogri Märt on nagu liikuma pandud kaljurünk, nagu elus mägi, — kui ta astub, siis vabiseb maa; kui ta rusika lauale paneb, kahvatavad näod... Ta kõneleb „ähvardades“, „urisedes“, hoolimatult; hüüab „mõurgades“; liigub „peatamata, tagasi vaatamata“; istub „nagu lasu, raskesti pingile vajudes“; tema ülbe uhkus on „raudne“, kalkus „kivine“.

Tema jaoks pole loodusseadusi ega tunnete-tõkkeid; ta teeb, mis ise tahab; võib kõik, julgeb kõik, tohib kõik, — sest tema on rikas, rikkam kui keegi teine tema ümbruskonnas. „Kes rikas, on Jumal! Võib kõik; teeb, mis ta tahab. Mida rikkam keegi on, seda enam on ta — Jumal!..“

Mis on Mogri Märdi silmis teenija inimene? Vähem kui loom, palju vähem kui Mogri hobused. Mis puutub temasse teenija väsimus; mis on temal lugu teenijate arvamisega! Mis oleks temal sellest, kui „enam keegi ristitud inimene tema teenistusse ei hakka“! Siis toob ta „niisuguseid, kes ristimata!“ Ükskõik, missugused, — „ainult venimise eest tema palka ei maksa“! Tööinimene hakkab töö ajal jalgu mässima; tööinimene ei taha palja jalu sohu minna? Tööinimene raiskab oma jalgade eest hoolitsemisega kallist tööaega — ja Mogri Märt oodaku! Ei — „et neile kuraditele ka kapju otsa kasvanud ei ole!“ Liiguksid rutemini ega oleks jalatsite mässimist.

Kapju ei saa Märt sulastele külge kasvatada; aga — „küll tuleb palganõudmise aeg“: siis teeb ta nad taltsaks. Ega 's tööinimesel muud muret ei ole (Märdi arvates) kui — „raha! Ikka pääle raha; muud juttu ei ole kui raha!“ Sellest obadusest võib neid pidada; sellest nõõrist tõmmates nad pehmeks teha. Ja Mogri Märt teeb pehmeks raha varal. Tema rahast ripub kõik; oma raha küljes ripub aga ka tema ise.

Mida rohkem raha, seda enam oled — Jumal! Sellepärast võtab Märt, kust saab, et aga oleks ikka rohkem. Kogu valla obligatsioonid on Mogri Märdi käes; „nagu paine lasub“ ta ümbruse pääl — viissada annab ja tuhat võtab! Vargus ja röövimine teiste meelest, — Mogri Märdi teada aga „raha protsent! Ainult rumal laenab tuhat tuhande vastu; tark inimene võtab, mis temale tuuakse!“

Eluaeg on Mogri Märt raha kogunud, raha kokku kiskunud, et rikkuse kaudu olla „nagu Jumal“; halastamatu ning hoolimatu jumal. See Jumal-olemine on tema elu sisu, tema olemuse ainus ankur. Milline hoop, kui tema enda poeg valmis on isa ainsast elumõttest loobuma, isa põhimõtteid tuulde heitma, — kelle pärast? Vaese mehe tütre pärast! „Mogri Märdi ainus poeg ja Masa Antsu tütar? Ei. Mogri Märdi pojale ei ole kõige rikkam ka veel rikas küllalt“, Mogri Märdi poja väärilist „rikast ei olegi“!.. „Laiä häälega naerma“ ajab Märti mõte, et tema poeg võiks vaest tahta, vaese pääle mõteldagi.

Siiski: armastagu vaest, kui soovib; armastagu ja maksku kinni — „selle jaoks tüdrukud ilmas on“!.. „Äravõtmine on teine asi“, — „armastamast“ Mogri Märt oma poega ei keela; „armastagu“, — Märt ise maksab kõik sularahaga kinni! Kümme Masa Leena taolist löögu poiss üle, — isal raha on, isa maksab. Vaesest perest võetud naist — ei toida isa mitte. Kui noor-Märt vaese tüdruku naiseks võtab, pole ta enam Mogri Märdi poeg! Mogri Märdil pole poega tarvis, kui poeg isa ei vaja: „Kergem on olla Mogri Märt ilma pojata kui Mogri Märdi poeg ilma isata.“ Eluaeg on Märt „üksi olnud“, mis on temale poeg, mis tütar! Mingu mõlemad, kui ei oska isa silmadega vaadata, isa jalajälgedes käia.

Märdi südant ei liiguta surm ega kohuta üksijäämine. Ainult ühest on tal kahju: kellele jätab oma raha?.. Kellele ta korjas? Kellele kogus?.. Selle murega on ta valmis poega viimaks meelitamagi: „Tule ära kerjuste seast; tõuka jalaga!.. Kõik ilm on emaseid täis, tuhat korda paremaid! Mõisa ostan sulle!.. sõidame tõllaga, tõllaga sõidame, ainult... tüdruk jäta maha, näljastega ei ole meil tegu!..“

Kui poeg siiski kindlaks jääb, purskavad Märdi suust „ülesleekivas vihas“ needussõnad. Ei liiguta teda naise meeleheide, tütre laip ega Jumal pää kohal. Uhkelt ja ülbelt koputab ta kauka pihta: „Siin on Mogri Märdi Jumal!“

Alles selle jumala hävinemine rabab Mogri Märdi jalust. Raha ja vara hukkudes kaob Märdi jõud, variseb iseteadlik uhkus, kustub mõistus. Kogu olemus puruneb,

jäädes toeta; kogu hoone vajub kokku, jäädes aluseta. Rahata jäädes, püsib Märdist ainult tühi kest: ühes rahaga lahkub tema ihust hing. Rahatu Märt pole enam kivine hiiglane, — on ainult vilets vaimutu rauk, väeti ja nõder nagu laps.

V

„Kauka jumalas“ on õieti üksainus tegelane — Mogri Märt; teised kõik on kõrvalkujud, tarvilised üksi Märdi iseloomustamiseks. Niisama nagu sündmustik üksi Märdi pärast olemas; Märdi iselaadi selgitamiseks peab logardist meheks muutunud noor-Märt Leenat armastama hakama; Märdi igakülgselt kujutamiseks põimitakse näiden-disse Miili ja Peeter Pärna romaan; Märdi iseloomu piirit-lemiseks on vaja Mogri perenaist, Masa Antsu, meister Marjapuud, taluteenijaid.

Mogri Märdi isikus on äärmuseni viidud mulgi rahast-lugupidamine ning jõukusega arvestamine, mis end „Püve Peetri riugastes“ võrdlemisi sümpaatlikul kujul ilmutas. Ainuke, keda eesti kirjanduses Mogri Märdiga võrrelda võiks, on Kitzbergi enda Punga Mart; paiguti on sarnasus otse üllatav.

Nagu Mogri Märcki, on Punga Mart ülbuseni uhke oma raha pääle; teadmises, et tal raha, juurdub kogu ta endausaldus, enesega rahulolek ja kõrkus. Punga Mardil puudub Mogri Märdi monumentaalne suurus; ta on hinge-liselt kitsama ulatusega, vähema kaaluga. Ent põhi-toon on sama.

Kus Mogri Märt iseteadliku ülbusega suurustab, sääl näeme Punga Marti kelkivat; kus Mogri Märt „räuskab“ ja „mõurgab“, kuuleme Punga Marti „käratsevat“ ja „paukuvat“; kus Mogri Märt esineb „kiviselt“ külma lasuna, sääl on Punga Mart ainult raske ja paindumatu puu-ront.

Sama kui Mogri Märt, peab ka Punga Mart ennast kogu ümbruskonna keskpaigaks; temast oleneb kõik, tema ees peavad kõik teised värisema. „Mina!“ paugub ta: „Mina! Mis mina teen, on tehtud!.. Kes võib mind keelda! Kas ma ei ole suur ja vägev? Kas mul vara puudub või au, asja või ametit? Mina!“

Mis on temagi ees teenijad? „Rubla palgast maha!“ kui nad küllalt kähku ei liigu. Mis on talle kehvad naabrid? Oasööjad! Näljased! Närud!.. Värise ma peavad nad tema — rikka, suure ja vägeva — ees. Mis on talle Uba Kaarli koolitatud poeg? „Hobusevaras!“ Raha eest ostetav võrukael! Mis on haridus üldse? Tark on see, kes „ilma-koolis“ käinud, kes raha teha ja „teiste kukil liugu lasta oskab“! Mis kooli kellegil vaja on?.. „Kus koolis mina olen käinud? Mitte kuskil. Ja kas ma ei ole rikas, suur ja vägev?.. Raha võta kokku, see on tarkus!..“ Kel raha, see on alati mees, — olgu ta või viimne logard, joomar ja kelm. Punga Mart on uhke, et noorem poeg suitsetab ja kaarte mängib, vanem poeg kõrtsis esimene kakleja on, kelle vastu ükski ei saa. „Ole mees, mis mees!“ õpetab ta poega: „Võta pitsi ja pea aru. See on mehe viis.“ Huvitava paralleelina võiks siin meelega tuletada, et ka Mogri Märdil joomise kui rahamehe tunnuse vastu mitte midagi ei ole; joogu poeg ja mingi või raisku, ennem kui vaese tüdruku kosib: „Las joo ja on mees! Söönud mees selle (viina) kätte ei sure.“ Mogri Märdi poeg on joodikunagi Mogri Märdi poeg; sest Mogri Märt on ikka Mogri Märt!

Ütlesime juba: Punga Mardi ja Mogri Märdi iseloomu põhitoon on üks; Punga Mardil on juba kõik Mogri Märdi omadused olemas, — ta on ahne, suureline, ülbe ja kalk: Mogri Märt vähemas kaustas. Ehk ümberpöörduvalt: Mogri Märdi isikus korduvad kõik Punga Mardi omadused, ainult suurejoonelisemalt, laiemas ulatuses, avaramal määral, täiuslikumal kujul. Punga Mart on tulevase Mogri Märdi algkuju; Punga Mart on vise, Mogri Märt täiuslik teos.

Iseenesest mõista, et siin kogemata juhtunud ühtesattumusega tegemist ei saa olla; „kauka jumala“ tüüp näib kirjanikku nii sügavasti huvitanud olevat, et selle enam-vähem juhuslik kehastus paari nädala jooksul kirjutatud tendents-tükis teda rahuldada ei suutnud; ikka jälle on see kuju teda kütkestanud, läbi kahe aastakümne tema kõrval käinud, kuni see Mogri Märdina lõpliku väljenduse leidis teoses, mis loodud ainult selle ühe raudse tüübi pärast.

Kahe äsja vaadeldud näidendi päätegelaste sugulust näib nagu osutada tahtvat isegi mõlema ühine eesnimi:

Mart ja Märt. Mis aga kõige suurem kurioosum: „Punga Mardi“ ja „Kauka jumala“ tehnilises struktuuris kordub sama pahe: tarbetu ehk vähemasti ülearune viimne vaatus. Viieks vaatus ei nõua kummagi näidendi dramaatiline loogika; viies vaatus on — nagu Kampmann „Kirjanduselo peajoontes“ tähendab — „vastutulelik järelsõna neile uudishimu vaigistuseks, kes teada tahavad, mis tegelastest pärast sai“, — draama peab „kehastatud jutu“ kulul vähearenenud publiku hääks kannatama.

* * *

„Meie perekonna traditsioonid olid niisugused, et me rikkuse poole ei püüdnud“, ütleb Kitzberg „Mälestustes“; neid traditsioone on kirjanik tegelikult jatkanud eluaeg: raha ega vara pole ta koguda osanud — ega tahtnud. Seda enam näib teda omanduse-küsimus teoreetiliselt huvitanud olevat. Kaks suurt probleemi on A. Kitzbergile pika elua kestusel palju mõelda annud; teise juure tuleme hiljem, — teine on raha ja vara kogumise, raha küljes rippumise ja raha needuse küsimus.

Juba esimeses pikemas külaajutus puudutab kirjanik seda küsimust. Siin (jutustuses „Rätsepp Õhk ja tema õnneloo“) küll alles õige õrnalt, naljatoonil ja kergel käel; kuid ometi väga selgesti märgata andes, et tema arvates raha ainult tüli, sekeldusi ja meelehärma toob, kuna õnn hoopis mujal asub.

Õnn võrsub omakasupüüdmatust sõbralikkusest, hääsüdamlikust aidatatahtmisest. Õnnelikuks saab andja; võtmise kannul käib õnnetus: see on „Rätsepp Õhu“ moraal ja kirjaniku veendumus aastal 1892. Sama veendumust rõhutab ta „Pila Peetri testamendis“; „Punga Mart ja Uba Kaarel“ (ka 1892. a. kirjutatud) pole jällegi muud kui rahaneeduse kujukas kirjeldus, seekord juba tüsedamate värvidega: raha-ahne ja raha mõjul ülbe ning toore Punga Mardi kõrval tahetakse rahatuma Uba Kaarli isikut kahekordselt sümpaatlikuna näidata.

Järgmine, kuus aastat hiljem (1898) kirjutatud pikem novell „Püve Peetri riukad“ käsitleb raha-küsimust jälle iseküljest, seekord leplikult ja päikesepaistelisel, asju võttes nii nagu nad kord on, mööndes rahaga arvestajate inimlikult meeldivaid külgi. Säärane käsitlus ei jää aga kirja-

niku viimseks sõnaks. Veel paar korda puudutatakse küsimust kergel käel: jutustuses „Pika patsiga preili“ (1900) õige melankoolsetl kujutades, kuis raha kaks armastajat lahku ajab („teelahkmed, Ristmetsa raismikus, sääil ep see oli, kus õiekuul õöpik nuttis ja kaebas ja kaks noort inimest teineteist jumalaga jätsid. Sääil ep see oli, kus tema ninarätiku, mis märjaks oli nutetud, nii et seda puserdada oleks võinud, mulle mälestuseks andis...“); jutukeses „Räime Reeda 10 kopikat“ (1903) kaudselt raha kui kõige kurja juurt osutades. „Kauka jumalas“ aga haarab kirjanik küsimusest kõige jõuga kinni, raha-needust põrutavalt paljastades.

Kuid isegi sellega veel ei vabane kirjanik painavast küsimusest; veel kord on ta sunnitud selle juure tagasi minema, et seda jälle uuest küljest ja uute vahendite varal valgustada kolmevaatuslikus näidendis „Laurits“, mis — kui nende ridade kirjutajat mälu ei peta — 1915.—16. a.a. teoksil oli, lõpliku kaju alles mõni aasta hiljem sai ning 1919. a. trükiti: umbes veerandsada aastat pääle raha ja varaga seotud küsimuste esimest käsitluskatset „Rätsepp Õhus“. Et üksainus probleem kirjanikku nii kaua võib huvitada, kuulub ilmakirjanduseski erandlikkude nähtuste hulka, eesti kirjanduses on see ainulaadne juhus.

Kõiki kujusid, kes Kitzbergi teostes kaudselt ehk enam-vähem otsekoheselt raha-küsimusega ühenduses, on võimatu loetleda. Peaks algama kõrvaltegelastega „Rätsepp Õhus“: ahnete perenaiste ja peretütarde, kitsi ja kukrule tugeneva Tõistre Toomaga („Tõistre Toomas oli mõistlik mees, kõige targem üle tüki maa, sest — temal oli raha!“ eks kõla see juba täielise paralleelina Mogri Märdile?) õnnekütist-poesaksaga, suurema õnneküti-linnakaupmehega, igasuguste Õhult raha-norijate, -nõudjate ja -kerjajatega... „Rätsepp Õhus“ on rahast huvitatuid otsatu hulk! Peaks jätkama „Pila Peetri testamenti“ otsijate sugulastega: toorelt-omakasupüüdliku vennaga, nutuselt ihnsa ning ahne õega, silmi taeva poole jõllitava kirikuvõõrmündri onu Otiga, asjatundlik-endapoolekiskuja kohtusaksa Feodor Ottonovitshiga, kes kõik raha-lõhna tundes pää kaotavad ja valmis on kadeduse ning aplusega kas või üksteist ära sööma... Peaks edasi jätkama Punga Mardi vargast-poja Jütsi ja kelmist-pojajõmpsiika Antsuga ning saagihimulise Pibbu Kadriga, kes nii visalt oskab pojale karjase-palka kaubelda: ikka villase

kuueraksikese ja püksikesed — ja kindapäkakesed ja suka-
kapukakesed — kübaralotikese ka — ja saapad... võid-leiba
poisile hommikuti karja kaasa — ja paar lehte tubakukest
lapsese („temal ikka piibuke jah; õige tilluke tobike, ega ta
midagi asi ei ole!“) ja lõpuks ikka rahapalka ka — „ära ikka
üks kakskümmend viis või kolmkümmend rubla!..“

„Kauka jumalas“ on Mogri Märt nii tüsedaks ahnuse
ja rahamehe-kõrkuse kehatuseks, et iga teine, samaviisi
käsitletud tüüp tema kõrval peaks varju jääma; ometi on
kirjanikul korda läinud monumentaalse suurkelmi pääkaju
kõrvale õige õnnelikult valitud väikekelmi kujukese paigu-
tada: mida raskekaalulise Mogri Märdi varal võimatu oli
ütelda, seda peab kerge Peeter Pärn täiendama. Külakaup-
mees Pärn on tüübiline „päältvõtja“, tark ja kaval koorija,
kes usub, et ta alati „saab, mis ta tahab“; kerglane kelkija,
kes enda „targa pääga“ uhkustab ja kindel on, et targem
ikka rumalama üle lööb. „Teie jumal on väike surnud jumal,
kelle abil ju küll ka mõnda väikest tühja asja võib: pisi-
keste inimeste kukil sõita, kehvade külainimeste turjal liugu
lasta ja nõnda. Aga minu jumal siin (koputab otsaesise
vastu) on elav, temaga võin ma, mis ma tahan! Ja nimelt
jälle niisuguste väikese jumala meeste kukil liugu lasta nagu
teie!..“ Kuid mis on mõne Peeter Pärna kavalus ja häbe-
matus Mogri Märdi kivise suuruse kõrval! Pärn võib Mogri
Märdi kord vihale ärritada, võib temalt tütre viia — peab
aga nägema, et ta õieti pole arvestanud, kui lootis Mogri
Märdil oma konksukestega „päält võtta“. Mogri Märt
on Peeter Pärna taolistele liiga kõva; tema endal „päält
võtta“ ei lase, mingi või ilm hukka.

* * *

Libe ning osav, häbemata ja kaval väikekelm Peeter
Pärn on iseloomuliseks vahelülits raudse Mogri Märdi ja
„Lauritsas“ joonestatud angeldajate ning seltskonna-söödi-
kute parve vahel. Nagu vägevasse akordi on Mogri Märdi
isikusse koondatud kõik eelmistes teostes puudutatud heli-
varjundid; Peeter Pärna kaudu viib tee viimse äärmuseni
kehatatud idee täiuslikkuse-õhkkonnast ja võimalikkuse-piire
purustama kippuva suursaavutuse kõrgustikkudelt tagasi
maisemaa madalikkudele, väikeste ja väiklaste inimeste ning
inimkujuliste parasiitide juure, keda „Lauritsas“ näeme askel-
davat ja üksteist õgivat.

„Laurits“ on Kitzbergi ainus teos, mis linnainimesi kujutab. Lavatehniliselt on näidend hästi korda läinud; sündmustik areneb ühtlaselt, hoogsalt ja järjekindlalt, vorm on täpne, korralik ja kasin. Rohkem kui see väline külg, äratavad lähemal tutvunemisel tähelepanu kaks isesugust asjaolu: teose põhitoonis heliseb tüdimuse ning väsimuse noot, — autorile on maailm ja elu võõraks jäänud, ta ei tunne end enam kodus keset uut ja karmi õhkkonda; ühtlasi kõneleb teosest kibedus, — inimsoo ajaloo häbistavamad leheküljed on kirjaniku hingepõhja mürki tilgutanud, mis tusase sapina välja valgub. Esimest korda näeme alati erapooletut, alati väljaspool oma teoseid seisvat ja mingi vahemaa tagant tegelasi vaatlevat autorit alla madalikku jäävat, tunneme teda kannatavat...

„Lauritsa“ tekkimis-aastad¹⁾ on vananevale kirjanikule raskemateks olnud kui ükski teine elujärk. „Mul ei ole huvi oleviku vastu, mis ainult hukata ja hävitada oskab; ja mul ei ole tulevikku. Mul on ainult minevik“, kirjutab ta „Mälestuste“ sissejuhatuses 25. mail 1916. „Tunnen, et elu mu maha murrab“, ütleb ta talvel 1918 — kodumaa pimedamal talvel — „Mälestuste“ järelsõnaks paigutatud lehekesel poja poole pöörates: „Maid ega maju ja raha ei ole mul sulle pärida jätta; ma jätan sulle, mis mul vähemasti seni on — oma hää nime. Parema meelega oleksin sulle varandust järele jätta tahtnud, sest vanaduse aastatel ikka enam ja enam kainema ja selgema vaate juures elu üle näen ma, et hää nimi ilma varanduseta ikkagi palju väärt ei ole...“ Säärasest meeoleolust on „Laurits“ loodud ja viimistletud; arusaadav seepärast see Kitzbergi loomingule muidu võõras mõruduse-hõng, mis seda teost varjutab.

„Lauritsa“ päätegelane, kehvast käsitöolisest rikkaks majadeomanikuks saanud Mattias Luik ei ole Mogri Märdi taoline kivine rahamees. Ta on õieti igapidi väga meeldiv keskpärane inimene: arukas, tagasihoidlikult lihtne, hääsüdamlik seltskonnas, hää oma kodus. Ilmas on halvemaid inimesi; on palju halvemaid rahaga inimesi. Proua Luik usub isegi: „Mattias on väärt, et teda armastataks“; sellesse usku ta jääkski ja iga teine oleks selles samas veendunud, — kui „lauritsa“-lugu teada ei saadaks.

¹⁾ Samal ajal valmis autoril teine, sama sünge põhitooniga näidend: „Enne kukke ja koitu“.

Et tema rikkusele ülekohtu abil põhi pandud, on ainus tume täpp Mattias Luiki isiku küljes; ja seegi täpp — see on ka relatiivne: kellele „laurits“ too kord kahju tegi? on mõni tule vastu kinnitusselts hoonete põlemise läbi pankrotti jäänud? Kõik majad sööb korra tuli; kuid kinnitusseltsid tikuvad õhinal maju kõrgema ja kõrgema hinna eest kinnitama — ja aast-aastalt saavad nad aktsionäridele kõrgemat dividendi jagada — äri on äri!.. Aga isegi kui mõnda, et „lauritsa“ kaasabi tarvitamine eksisamm oli, — mis saab sinna siis tagant järele (asja kainelt võttes) enam parata: ei või ju Mattias Luik ometi „minna ja ütelda: „võtke see raha tagasi!“ “ Teda „naerdaks ju välja ja peetaks nõdrameelseks“.

Kõik säärased seletused olla sofismid? Olgu siis. Olgu ta süüdi, olgu ta eksiteele viidud, olgu ta ükskord patustanud, — aga pikk elu täis ausat tööd ja püüdmist? Kas see süüd ei lepita?.. „Minu terve elu ei kaalu siis midagi? üksainus eksisamm, ja — ma pean kadunud inime olema?“

Valju õigluse ja kitsarinnalise austuse silmis ei kaalu tõepoolest inimelu midagi ühe süüteo kõrval, ei kaalu häädus ega armastus midagi ühe eksituse kõrval! Kes ütleb, et armastaja naine kõik andeks annab? Just naine on võimetu andeks andma, kui tema tõekspidamisi puudutatud, tema „häbi“-tunnet haavatud! Seda on suuremad nägema pidanud kui keskpäraselt hää ja keskpäraselt aus Mattias Luik, majadeomanik ja linnaisa-kohale kandideerija, „haritud“ naise „harimatu“ mees. „Kelle pärast oli siis see kõik? Ometi sinu pärast!.. Ma tegin ju tööd, kätega ja pääga — kolme eest. Midagi pidi mul sulle pakkuda olema... Tuli aga sissekukkumine. Oli kavalamaid päid kui Roo mõisa tisleri oma — kõik oli läinud! Kui ma siis meelt heitsin, oli kõirilõikajatelgi minust hale meel — ühel hommikul olin ainult sinise silmaga sissekukkumisest pääsnud. Ilma enese teadmata ja selle mõttetagi! Ja teie sää! (naine ja naise-õde) — teie tulete nüüd ja mõistate kohut, kui ma vastu võtsin, mis mulle ilma iga kahtlustuseta peo päale maksti?.. Jumalgi ei ole mind hukka mõistnud; mis ma ette võtsin, see õnnestas...“ Naised ei usu, et Jumal säärasel kombel eksida võib; nad on kindlad, et õnnetus veel tuleb — ja see tulebki: „kõirilõikajate“ ning — auste naiste kaasabil!

Mattias Luik on harilik inimene inimlike vigade ja eksimistega; usume häämeelega, et ta poolteadmata ja -tahtmata on eksinud ja et ta seda ahnusest ei teinud, vaid armastusest süü enda hinge päale võttis. Kuna ta kõik oma eluhinnaga lepitab, ei jää meile temast halba mälestust; surres on ta iseendast üle kasvanud; unustame süü ning näeme ainult veel saatusliku juhuse ja vastiku röövik-inimese õnnetumat ohvrit.

* * *

Mil määral Luik elust lahkudes võidab, sel määral Kүүslauk hinge heites kaotab. Pussihoobist rabatuna „surres nagu siga, mis ta eluaeg olnud“, ei ärata see parasiit vähe- matki kaastunnet; tundub üksnes, et siin hoop õigesse kohta on langenud, et selle mehe juures õiglast kohut on mõis- tetud. Mitte Luik pole see, kes kirjanikus elu-tüdimuse teki- tab; kes nii paljust aru saada ja nii palju andeks anda on osanud, ei peaks andeks anda võima inimlikust nõtrusest eksinule?.. Ei, „kurat inimese näol“ Kүүslauk ja tema sarnased — kõik need kõlbliselt enam-vähem rikutud, üks suuremal, teine väiksemal määral ahnitsejad haikalad: Sil- mused, Sengelmännid ja Kruusmannid — need on kõike- mõistva ja kõike inimlikku andeksandva inimestesõbra hinge läiluse ja tülgestuse istutanud, nii et tal enam himu pole elada maailmas, kus ülekaal kipub nende poole kalduma.

Sõja- ning segastel ajal päälispinnale kerkinud kül- gaste, inimkujuliste närijate ning õgijate, inimnäoliste murd- jate tüübilisemaks esitajaks on „vana Kүүslauk“, — „va Kүүslauk, va hull Kүүslauk“ —, kes „igalepoole pääseb, kõik oskab.“

„Keda vana Kүүslauk teenib, selle pää päale kogub raha!.. Vana Kүүslauk, keda tema armastab, sellele on Kүүslauk sula raha“. Kuid mis Kүүslauk ühe käega annab, seda ta teisega võtab; Kүүslauk on täitmatu, — seda teab igaüks, kes tema küüsi sattunud: Kүүslauk oskab „suure- pärast sehvti“ teha. Mis teised tema läbi saanud, selle imeb ta ohvritest mitmekordselt jälle välja!.. „Välja ime- nud? (Kүүslauk koputab rinna pihta) Ja imen veel! Härra Luik! (Koputab uuesti) Ja imen veel! See allikas mul ei kuiva!“

Säärane „häätegiija“ on vana Kүүлslauk. „Uppuja ei vali abinõusid“, — uppujatele viskab Kүүлslauk „lõja kaela“, teeb nende kulul omad „sehvtid“ ja nõuab tänu ning lugupidamist päälegi: sõbrana peab teda käsitatama, aupaklik ja viisakas peab temaga oldama, omas lauas peab teda söödetama. Miks ka mitte: Kүүлslauk on ju „shentelmann, iga toll shentelmann“; oma teada „seltskonna-inimene“ — ja väljaviskamist pole temal karta: vana Kүүлslauk ei lase end sõprade ja „kompaljongide“ juures lävest välja visata; sõbrad „teavad, mis ta neile on! Hoho!“ Sõbrad ei pääse ju tema küüsisst kuhugi. Kelle majasse ja äriasjusse ta kord tee on leidnud, selle juures istub ta „nagu lutikas voodiprao vahel, kellest lahti ei saa“. Istub — ja imeb. Kuni mõni meeleheitele viidud „sõber“ talle soome pussi rindu pistab, — „et maailm sust lahti saaks!“ Kuid ühe Kүүлslauki surm ei puhasta maailma veel kõigist Kүүлslaukidest, Silmustest, Sengelmannidest ja Kruusmannidest, — ei päästa inimkonda veel kõigi „lutikate“ vastikust olemasolust. Need „imevad“ edasi — „iga toll shentelmann ja aumees!“ — need kaubitsevad edasi: linnaisakohtadega, südametunnistustega, avaliku arvamisega, aususega; need angeldavad edasi: „lauritsaga“, kokkulangemisel olevate „Noorbergi vabrikutega“, mäda ning pudedu „Gänsemanni majade“-koguga.

Tuhat korda hullem kui üks suur röövik, on säärane väikeste kiskjate parv! Ennem üks Mogri Märt kui sada Peeter Pärna ja Kүүлslauki taolist! Mogri Märdis on ikkagi monumentaalselt-masendavat jõudu, mis tahtmata imetlema sunnib; tema kivine julmus on põrutav; Kүүлslaukide-karja lutikana-imev närusus tekitab üksnes tülgaust. Iial ei suudaks üksainus Mogri Märt kelleltki riisuda usku inimesesse ning inimlikkusesse; kümme Kүүлslauki võivad hävitada viimsegi usu ning eladatahtmise.

Kүүлslaukiga on rahaahnuse idee päramise äärmuseni jõutud; kaugemale minna ega sügavamale laskuda enam ei saa. Milline värvide-redel pikal teel süütust rätsepp Õhust üle Püve Peetri Punga Mardini ja Punga Mardist Mogri Märdini ning Mogri Märdist alla Kүүлslaukini! Kõik varjundid, kõik vahelmised pooltoonid käreidaima põhivärvi on esitatud, — lõpetades mäardunult ja räbuselt porikarvalisega. Ning iga värvivarjund ses värvi-redelis on eluline, tõepärane ja võltsimatu! Veel kord pilku üle

äsja vaadeldud pika kujude-rea käia lastes alles mõistame, missuguse vapustav-tõetruu meisterlikkusega siin järjest uuesti on kehastatud üht tüübilis-rahvaomasemat, üht eestilisemat iseloomujoont. Eestlase hoidlik-ihne kitsidus ja kogumisiha on ju üldtunnustatud tõsiasi; kitsamaist ja rõhuvamaist oludest tulnud rahva juures on säärase iselaadi-omaduse olemasolu hõlpsasti seletatav ja mõistetav. Kuid peaaegu usumatuna tundub fakt, et üheainsa rahvusliku iseloomujoone põhjal nii rikkalik pildikogu on joonistada võidud, ilma tüütava enesekordamise või väsitava ühetoonilisuseta. Säärane üksiku rahvusliku loomuomaduse väljendusvormide järjest uus ning mitmekesine kirjeldus eeldab rahvusliku iseloomu ja eriloomujoonte igakülgselt tundmist, — intuiitiivset, alateadvuslikku rahva koguhingega ühtekuuluvust.

Muidugi pole Mogri Märdis või Kүүлslaukis kehastatud omadused a i n u -eestilised; sellelaadilisi kujusid leidub ka teistel rahvastel, samale põhitoonile rajatud kirjanduslikke tüüpe ka teiste rahvaste kirjanduses. Kuid eelpool esitletud kujud on ikkagi ürginimliku omaduse eriti-eestiliselt omapärase väljenduse tulemused ning eriti-eestilise silmaga nähtud: selles nende väärtus eesti kirjanduse seisukohalt vaadates. Välispidi rahvuslik ja isamaaline on meie kirjandus enam kui küll olnud; sügavam seespidine side rahva omapära ja iselaadiga pole kaugeltki nii tugev. Just see seespidine ja loomupärane side väljendub Kitzbergi toodangus.

Niisama on Kitzberg ainus, kes teadlikult huvitatud olnud indiviidi loomupäraste eneseavalduse sisimaist põhjust: tõu- ning vere-küsimusest. See küsimus ongi teine suur probleem, mis kirjanikku aastakümnete kestes on paelanud, väljendust leides kolmes näidendis, millistest vähemasti kaks autori suurteoste nime väärivad.

VI

„Külajuttude“ viienda ande lõppu on lühike katke paigutatud; selle katke nimi on „Töötsid“ — ja selle olemasolu üks neist kurbadest faktidest, millistest meie lühike kultuuri- ja kunstide-ajalugu kahjuks rikkam kui meile ja meie kultuurile soovitav oleks. See katke nimelt on üks tähistest, milliste ülesandeks on osutada seda, mis meil paremail oludel ja tingimustel oleks võinud olemas olla — ja mida meil kahjuks ei ole. Käesoleval juhusel oleks meil „võinud olla“ suur, laiale alusele rajatud sugukonna-romaan, ajalooline rahvuslik suurteos, tõueepos. Tänu oludele, on meil selle asemel kõigest lühike katke vana kirjaniku teoste-kogus ja mõned üksikuid teoseid mööda laialipillutud märkused, mis meid aimata lubavad kui suuresti kirjanik „Töötsidest“ on huvitatud olnud.

Kes Töötsid on? Punased verelibled kiduraks jäänud rahva organismis; nende järeletulijad, kes endid raskeil ajal pole lasknud „taltsaks teha“, — kangema pää ja paindumatuma seljaga tõuesitajad.

„Tööst väsinud kehas on ka vaim väsinud ja tahab magada“; orjastatud rahva veri voolab paratamatult pikkamisi, — isegi veel siis, kui orjadest aastasadade järele nimeliselt vabad inimesed on saanud. „Vabad“ küll, aga... „kiitsakad kõik, sagedasti vigased; ühe ehk teise, ihu ehk vaimu niserdusega enamasti ühed; tervemad küll, aga vaiksed, kartlikud töötajad ja jumalalapelused on teised“. (Töötsid“, proloog).

Töötsid ei ole endid orjastada lasknud; Venda ja Kaski („Maimu“ kangelased) kombel võitlesid nad kord ülivõimu vastu; kui võitlus võimatuks sai, põikpää aga sõna kuulata ega kepihoopie kannatada ei suutnud, siis „karati ära“, põgeneti metsatihnikusse, asuti karukoobas-tesse: „tuuts tupes, kirves vööl, tuleraud ja ränikivi taskus,

torga täis soola, teine teri, päts aganast leiba, noor naine ja sellel pada kaasas“. Karust saadi jagu, — „kõige tugevam karu on kerge tappa, kui temale nina pihta trehvata oskad“. Ja karu-pesa — seda „võib palju laiendada, esise ette ja parema katuse pääle teha... kui inimesel aga nuga on ja kirves. Ja põldu võib teha, kütist ka siis, kui härگا ei ole ega hobust, kui aga nuga on ja kirves, kui aga seemet on, mida maha visata; ja inimesi kaks, et üks atra veab ja teine seda ninapidi maa sisse surub“.

Mitu põlve elasid Töötsid laanes; kust nad naisi said ja kõike muud, mis uute elamute asutamiseks vaja oli? „Kes teed metsa leiab, leiab seda ka metsast välja“, — ega ei tarvitsenud ju selle ilmakaare poole minna, kust oli tulnud.

Kui viimaks inimesi nii palju sai, et mujal maa kitsaks jäi ning metsadesse hakati tungima, — siis leiti laanepõhjust Töötside mõis ja karjamõisad. Kuidas vabad Töötsid „hingekirja“ võeti, kuis nad iseendi väe ja vaevaga loodud kodu eest suurele mõisale teopäevi tegema ja raharenti maksma pandi, kuis nad maad mööda laiali pilluti, kuis üks osa neist mandus, teine hävines, — seda kõike võime üksnes aimata, sest „Töötside perekonnalugu“ on õnnetuseks pooleli jäänud. Missuguseid mehi Töötside sugukonnast kasvas, kuuleme ainult kaudselt, kui autoril muist asjust jutustades vahel mõni Töötsi-lugu meelega tuleb — nagu see, kuis „naabri mõisa parun igale oma valla kaheksakümnele peremehele oli nelikümmend hoopu vitsu mõistnud ja siis Tööts maha oli heitnud ja kõigi nuhtluse oma pääle lubanud võtta“. („Külajutud“ III, lhk. 100).

* * *

Töötside eepos on küll kirjutamata jäänud; Töötsideprobleem ei jäänud sellepärast käsitlemata, — juurdlustest selle probleemi kallal on kolm draamat võrsunud: „Tuulte pöörises“, „Libahunt“ ja „Enne kukke ja koitu“.

Kõige suurema hoo ja kirega eritleb küsimust kurbmäng „Tuulte pöörises“¹⁾: näiliselt ajakajastus, revolutsiooni-keerisesse sattunud töörahvaesitaja tragöödia; sügavamas sisimas aga hingelaadi ja pärivuse kurbmäng, millele ajanähtused ainult väliseks kaustaks.

¹⁾ 1906. a.

Et selle (tehniliselt teatavasti veatuma) kurbmängu seesmist tõde tabada, peame päätegelasi mõistma. Neid on kolm: Ala-Soosaare peremees Kaarel (Uba Kaarli nimekaim ja vaimline teisik), Mäe-Soosaare sulane Jaan — ja Mäe-Soosaare peretütar Leena. Mispärast Jaan ja Kaarel teineteist vihkavad? Ilmavaate lahkumineku pärast? Ei, — Leena pärast. Leena pärast on see viha nii sügav, nii leppimatu ja nii visa.

Ei saa teravamalt-lahkumineva iseloomuga inimesi olla kui Kaarel ja Jaan. Jaan — lõkendav tuli; Kaarel — vaikselt voolav vesi. Jaan äge ja kirglik; Kaarel kaine ja rahulik. Jaan kuum, Kaarel leige. Kaarli soontes tuksub vagane ja taltsa veri; ta on endamisi unistaja, aatemees, väikeste asjadega askeldaja; tüdimatu teiste eest hoolitseja; iseenda ning mõrsja jaoks pole tal aega. Jaani veri on kuum ja äge; ta on sitke ning visa, kuid ühtlasi tormakas ja tuisupää; aatemees on temagi, kuid unistab suurist asjust, püüab kaugemale ja kõrgemale.

Kaarel on eluaeg paigal olnud, isa turve all kasvanud, hiljem isatalus ise peremees olnud. Vabal ajal asutab ta piima- ja rehepeksu-ühisusi ning hoiukassasid, jookseb ja jandab ja sekeldab „rahva kasuks“, — et „kõikide olukord edeneks“. Armastusega arvab ta aega olevat, kuni kõik asjad korraldatud, ühiskonna hääks kõik tehtud. Nii jahe on selle mehe veri, et ta suviööl, kui kogu loodus helgest igatsusest hõõgub, mõrsja juurest rahulikult võib vaksali sõita piimaühisuse masinaid ära tooma; nii kaine on tema armastus, et ta aru ei suuda saada, mis rutt mõrsjal ja mõrsja-isal pulmadega peaks olema. Ta ei taipa sedagi, et „rahva-kasu“ naisevõtmise tagajärjel ei tarvitseks vähematki kannatada; temale on neiu- ning noormehe-vahelisest hellast sõprusel küll, — „et pulmad pidamata, et elu ime meil veel ees seisab, mis siis sest?! Kui hää on teada, et armastus kõige ülema silmapilgu elus meile veel andma peab...“ Jaanil on õigus: see mees on „kõrend, kellel vere asemel piim soontes voolab“; poisikese-põlvest saadik ütleb inemene tüdrukut omaks pidanud olevat, kaks aastat on ta temaga ametlikult kihlatud, — ja säärane tasakaal! Viimati ongi tema hää ja hell sõprus rohkem harjumus kui armastus: isade soovid juhtisid sinnapoole, — „talud sündisid hästi kokku, kasud käisid hästi kokku; teineteisega harjumine liitis teid kokku!..“ Ehk on Kaarel samasugune

mõistlik, hää ja arukas kosilane nagu neid juba „Püve Peetri riugastest“ saadik tunneme: mees, kes oludega ning vanemate soovidega arvestades oskab tunded õigesse kohta rakendada? Kelle tunded, olles kord ühele poole juhitud, ses sihis väga sügavale tungivad ja väga sitkeks väänduvad, kuid iial helkima ega helendama ei löö? Säärastest meestest kasvavad truud ning ustavad abikaasad; palavaid armastajaid neist ei saa. Nende kindumus väljendub õrnas ja kohusetruus hoolitsemises, ennastunustavalt-suurmeelses hää-olekus, südamlikus soojuses; kuuma, vapustavat kirge pole neil anda ega oska nad seda igatseda. Nad vajavad vaikset ning tasast abikaasat, hoolsat pere-emandat, hulga laste hääd ema, — mitte helget armukest.

Jaanitaolised aga ihkavad kõigepäält kire-leegis kuumaks aetud armastajat, tuultepöörises anduvat naist; ise hullustuseni joobudes nõuavad nad hullustuseni hõõguvat teistpoolt, kelle ihu kõrvetava tulena võib leegitseda, veri lõõskava auruna mõistuse-hääle sumbutada. Kaarlisugused armastavad hingega, kinduvad südamega; Jaanitaolised ihkavad erkudega, ihaldavad kogu olemusega. Sääli sentimentaalne hellus, siin temperament; sääli leige pehmus, siin karmuseni ulatuv tahe. Kaarel unistab mõrsjast; Jaan tahab omandada. Kaarel soovib kaitsta, hoolitseda, anda; Jaan nõuab enda-unustust, tugevamale allumist, andumist. Kaarli armastuses on luuletaja ilutsevat unelemist, Jaani armastuses hõõgub iharus. Kaarel on kannatlik ja hää, Jaan kärsitu ning julm.

Ja Leena? Leenal hakkab Kaarli jaheda ning pikalise helluse juures aegamööda külm; nukra naeratusega peab ta tunnustama, et Kaarlile „võivabrik armsam“ on kui tema. Kaarli vaikne ja taltsa hääolek ei rahulda Leenat; ta igatseb midagi heledamat ning erutavamat. Ta on nagu „valmis vili, mis kahiseb ja variseda tahab...“ Jaani ägeda armastuse kire-puhangud panevad vilja varisema; äratavad Leena poolenivirgunud aistlikkuse, sulatavad karge neitsilikkuse verevaks naiselikkuseks. Tõu ja temperamendi poolest on Jaan Leenale lähem kui Kaarel; mitte asjata ei hoiata Leena isa pikalist peigmeest, et ta pulmadega liig kaua ei viivitaks, sest — „mitte minu ja sinu vagune veri ei tuksu Leena soontes, tema on ema järele. Ja ema oli — Tõõtside tõugu. Leena on kah Tõõtside verd pärinud ja see on punasem kui meie oma, see tuksub tuliselt“.

Siin peitub kogu kurbmängu sõlmpunkt: sest ka Jaan on „Töötside“ tõugu, ka tema soontes voolab tulisem veri. Jaani isaisade higi ja vaevaga on Ala- ja Mäe-Soosaare loodud; tühjale saarele keset sood, kus „nastikud ja rästikud susisesid“, kus karu pesitses, — suure laane taha soosaarele asusid Jaani esiisad ja tegid karu-kodukohast ning usside-pesast inimeste-eluaseme. Ööd kui päeva tööd tehes harisid Ala- ja Mäe-Soosaare kohti mitme põlve mehed; taludesse matsid nad endi jõu ja tervise, raha koguda nad ei saanud. Kui aeg tuli, mil maa eest r a h a nõudma hakati, ei suutnud Soosaare asutajate lastelapsed kohti enam pidada; need müüdi võõrsilt tulnud meestele, kel mõisnikule raha oli maksta. Teine noist võõraist oli Leena isa; kuid Leenas tuksub ema veri — ja see kisub teda loomusunniliselt Jaani poole, kes tema ja Soosaarega tihedamalt seotud kui võõrast tõugu ja võõrsilt päritud Kaarel. Kindlasti jääkski Leena Jaanile, kui mitte Jaan ise otsustaval vilkel alatult ei talitaks; kui ta Leena vaibuvat andumust kasutades hoolimatu ning julma salakavalusega ei võtaks, mis suurmeelselt tegutsedes parajal ajal temale iseenesest oleks rüppe langenud; kui ta ausalt suudaks „tugevama kohut nõrgema vastu täita“. Leena haavatud uhkus ei jaksa Jaanile andeks anda, et mees armastuses autu oli; et ta neitsi nõrkusviivu kasutades vilja enneaegu varistas ja sel teel omandatud arvatava üleoleku abil tahtis võimuga võtta, mis ta hääga oleks pidanud saada oskama. Leena soontes voolav Töötside vaba veri ei ole mitte üksnes kuumem ja kärmem kui teiste oma, see on ka iseteadlikum ning uhkem, ei kannata alandamist; Leena esivanemate soost naised võib üksnes õigel teel vallutada. Mõni teine, kel pehmem loomus ja taltsam veri, annaks andeks — kui mitte oma lapse isale, siis ometi mehele, kelle päralt ta olnud —; Leena ei suuda andeks anda. Sama vähe suudab ta meest võtta üksnes „häbi“-katteks või lapsele isaks; üksi tahab ta kanda, mis ka kanda ei tuleks. Tema „elu pidu-päeva tuhat tuld on kustunud“, — ta on valmis ausalt ja õiglaselt äripäeva-kohustusi täitma.

Sellega võiks draama lõppenud olla, — kuid Kaarel ning Jaan on ikka veel olemas. Jaan ei taha loobuda Leenast ega Soosaarest, mille pääle ta endal nüüd kahekordse õiguse arvab olevat; Kaarel oma suurmeelses sõpruses pakub Leenale kaitset ja kodu. Jaanile andudes

pidas Töötside veri Leenas pidupäeva; hiljem Kaarli naiseks saades leiab ta päävarju enda olemuse sellele osale, mis isa taltsa verega sugukonna pärandus. Kas teda vaikne õnn Kaarli kõrval kestvalt suudaks rahuldada? Kes teab; liig ruttu ning järsku katkeb see õnn, katkeb Leena elulõng — Jaani käe läbi. Surres õnnistab ta Kaarlit; kas ta tema kõrval elades pikapääle Jaani leegitseva vere soojust ei tunneks endal puuduvat, kas ta vaiksuses sadamas „mäsavavat merd“ ei hakkaks igatsema, — kes teab... Täit rahu, täit tasakaalu võib säärasele kahe tõu ristlusel sündinud isedustele ainult surm pakkuda: elus peab ikka üks iseloomu-külge teisele ohvriks toodama.

* * *

Kõige huvitavam isik on „Tuulte pöörises“ kahtlemata Jaan. Tema paneb kõik teised liikuma, tema on tegevustiku keskpunktiks ning tõukejõuks. Jaani iseloom on täis vastolusid, mis tingitud tema mõrudast saatusest: Soosaare loojate järeletulijana peab ta puupaljana välja maailma rändama, et kodukohta tagasi tulles oma sünnipaigas sulasena teenima hakata. See sööb hinge, hävitab südamest viimsegi pehmuse, tekitab viha ja vimma. Kuid Jaani südant närib veel teine uss: mitte ainult Soosaare talu pole talle kadunud, — kättesaamatuks ähvardab muutuda ka teine aare, mille küljes ta ripub: Soosaare peretütar. Juba lastena kuulusid Leenat-Jaani teineteisele: „Leena! Kas mäletad, kui korra rehepeksu ajal meie tapme päält kõlkaid kandsime ja tapelda saime, kui kauaks ära jäime? Kas mäletad, kuidas meie palavate kõlgaste sees olime, üleni nende alla maetud! Kõlkad kuumasid ja meie kuumasime. Sina olid särgiväel, ainult vöö tärkavate rindade all... Kas mäletad, kui mina käed sinu ümber lõin? Meie näod ja huuled olid tahma täis, ja kui meie teineteist suudlesime, pühkisid huuled tahma huulte ümbert ära. Sinu liikmed olid kuumad ja kuivad, nagu tuld voolas neist välja...“

Sääraste mälestuste põhjal usub Jaan endal Leena pääle õiguse olevat; ja seda õigust ei saa ega taha ta kellelegi loovutada. Igatsus Leena — ja igatsus Soosaare („iga Soosaare kivi ja kännu“) järele on tema südames lahutamatu. Mis Leena enda ning tema vahele püüab

lükata („see murraks Kaarli südame ja oleks minu vana halli isakese surm!“), — see ei maksa Jaani silmis midagi: temale on eluõnn rohkem väärt kui hauaäärel seisva vanakese rahu või vihatud vastase tunded. Seda enam, et ta Leena verehäält on kuulnud („Palav veri, oh see sööb, sööb!“) ja teab, et Leena rohkem kohustunde kui seemise veendumuse sunnil vastu paneb. („Minu elurada on ette märgitud, Jaan... see viib Kaarli poole. Sinna ei ole nüüd enam parata. Meil... ei tohi teineteisega midagi tegemist olla...“) Kui nüüd Kaarel vähegi oskaks mõrsja südamesse vaadata, kui ta natukegi mõistaks Leena neiu-hinge ärevast igatsusest ja nukrast ahistusest aru saada, siis lähjaks ehk ometi kõik teisiti. Kuid Kaarel ei mõista kui paljuga ta riskeerib; ei kuule, milline mõrudus Leena sõnus vahel heliseb, ega näe, kuis Leena üksindust kannatab. Kaarel ajab ühiskonna asju; mõrsja oodaku, oodaku! „Ah Kaarel, ma ju ootan ka“, õhkab Leena. Kuid liiga kaua ei tohi kedagi oodata lasta. Kaarel laseb Leenat „nagu lille palava päeva käes närbida“; Jaan aga ei oota ega luba oodata; Jaan meelitab, võlub, palub, nõuab, — nõuab oma õigust: „Kaheksa aastat olen ma sind armastanud, kaheksa aastat enesele sinu pääle eesõigust teeninud, iga asja juures, mille külge ma käed panin, iga koorma juures, mis ma oma turjale tõstsin... sinu pääle mõtelnud; nüüd... nõuan ma oma õigust“.

Kui kainenena ning jahedana peavad Leenale Kaarli sõbralikud sõnad tunduma Jaani helendava ja kõrvetava kire kõrval! Milline lust, Jaani taolise mehe armuavaldusi kuulata; milline nauding — Jaani taltsutada võida! („Sa arvad, sina tarvitsed ainult käe välja sirutada ja tahta, ja kõik on sinu päralt. Sa eksid.“) Milline rahuldus — näha ja tunda end õieti hinnatavat. („Ma tean, et sa uhke oled, Leena. Uhke ja taltsutamata. Aga just see sunnib sind minu kõrvale“); ennem ülehinnatud saada kui tunda, et sinus ainult „lehmälüpsjat, pudrukeetjat“ nähakse! Ning lõpuks: mäherdune õnn — kord väärilise vastasega, ühest juurest võrsunud võsuga silm silma vastu seista! Mäherdune õnn, end veenda lasta, kui nii väga — väga tahaks veenduda!.. „Kui sa ainult teaksid, mis armastus on!“ hukutab Jaan: „Häda sulle, kui sinu veri, mis nüüd magab, korra ärkab, ja sina tead! Taevas ja põrgu on ta, — Leena! Kõik minu ööd, nad on üksainus kisendamine

sinu järele. Üksainus ägamine. Leena! Iga minu veretilk soontes tuksub sinu poole, iga erk kisub sinu poole... Leena! tead sa, öösi... kui kõik vaikne on, vaikne ja vagune, kui ämarik aknast sisse vahib... siis näen ma sind, siis ilmud sa minu juure nagu kaheksa aasta eest... tunnen sinu pehmeid, paenduvaid liikmeid oma ihu lähedal..." Sääraseid sõnu, sääraseid pihtimisi kuuldes on uhke Töötside tütar „nagu linnuke, kes kulli silma all väri-seb ja eest ei saa ära lennata“; säärastel vilgetel peab ta hädatsedes paluma: „Halasta, ma ei tea, missugune jõud sinust välja käib!.. Halasta, jäta mind, mine!“ Ning hõisates mõistab Jaan: „Sina armastad mind, Leena! Siis ei päästa sind minu käest jumal ega kurat!“ Ei, — sest Jaani armastus on julm ja hirmus; tema armastuses on võitja vägivald ja karmus: „Minu sa oled, ja kui ma sind... veriste kätega selle teise kaenlast oleks sunnitud ära kiskuma“.

Kui haavatud naise uhkus Leenat sunnib Jaani ära ajama; kui palved ega nõudmine enam ei aita, kui Jaan näeb, et kallim talle jäädavalt kadunud, siis heidab ta vihaga kõik jalge alla: „Siis mingu ka kõik puruks, ja võtku kurat teid, mind ja kõike seda rämpsu. Armastus ei ole mulle enam see mägi, see lapike kodumaa mulda...“ Tühi enesepete: isegi tema viha on armastus; isegi Soosaare hävitajana ja Leena mõrtsukana rüüstab ja tapab ta armastusest. Põleva Soosaare verev kuma peab Soosaare pinnale õiguse tagasi tooma; pime püssikuul peab Jaani teelt koristama selle, kes temalt võtnud isade talu ning naise. Et kuul pimesi naise tabab, — seda ei suuda Jaan tajuda: see on hoop, mis hävitab tema elumõtte.

Õigust tahtis ta teha, õigust jalule aidata omal käel ja omal viisil: omanduse- ja omandusega seotud õiguste-probleemi katsub ta vägivallaga lahendada. Et see, kelle esiisad karukoopast talu teinud, oma pärandusõigused peab loovutama teistele, kes raha abil talu ostnud, — sellega ei suuda kõvapäine õigusenõudja leppida: temale on Soosaare ostjad võõra vara himustajad, ülekohtuga võtjad, sest „Soosaare asutajatele nende elutöö eest“ ei ole nad mitte maksnud. Ja mõisnikul — mis õigus võis temal Soosaare päale olla, et temale maksti!

Jaani õiguse-mõiste vastu seisab Soosaare ostja ning uue omaniku Jaagu õigus: „Talu oli müüa; kuidas mina

tema ostsin, oleks iga teine teda osta võinud. Minu elu ja minu paberid on puhtad“. Ausa mehe seadusepärane õigus!

Kolmandaks seltsib siia juure Leena naise-õigus: „Kõik oleks teisiti tulla võinud — sel tunnil — kui sina minu juures tugevama kohut nõrgema vastu ei täitnud — sina olid eluküps, mina kõigest puutumata — sest tunnist olen mina jälle kaine. Sina... ei ole minu halli isakese elutööd, Soosaart nagu ta nüüd on, ega mind väärt“. Õigus, mis hindab; igale tema väärtuse järele mõõdab, — armastuse- ja viha-udu läbi nähtud väärtuse järele!

Kus on siin päris-õigus; kelle õiguse-mõiste on absoluutne? Ei ole mingit absoluutset õigust: „elu nõuab võitlust ja astub üle surnukehade. Ja tulev põlv ehitab rusude pääle ikka jälle midagi uut...“ See on haua-kaldal kõigest ilmajäänud ning elu-rusudel seisva Soosaare uue peremehe veendumus.

„Jõuab üks inimene ülekohut ära hävitada maailmast?“ küsib Kaarel mõni vilge enne surma. Jaani-taolised ei küsi, nad tegutsevad; kui muud ei saa, siis vähemasti kätte maksta! Tasuda kõige kannatatud kibeduse, kõige mõruda valu eest! „Kõik võeti mult, mille pääle mul õigus oli: minu soo ja võsa higi ja verega väetatud pärandus, kodu, mägi, talu, — sina riisusid minult veel viimase päikesepaiste elus... armastuse...“ Jaan ei märka — või ei taha omas vihas märgata, et vähemasti armastust temalt teised pole riisunud, et ta selle ise käest ära mängis, liig madalalt hinnates naist, kelle veres nii palju sugulust oli tema enda verega.

Mäherduse vapustava paratamatusega juhib tõu- ning vere-iselaad siin inimeste saatusi! Töötside kuum veri viib Leena Jaani käte vahele; Töötside kange veri sunnib teda Jaani eemale tõukama. Soosaare rajajate jonnakas veri kihutab Jaani teise mehe mõrsjat ihkama ja oma arvatavat õigust nõudma kas või „veriste kätega“. Kahe „punasema ja tulisema“ verega inimlapse tekitatud tuultepöörises hukuvad vaga ja taltsa verega Jaak ja Kaarel; võõrsilt Soosaarele tulnud mõistuse- ja tunnete-inimesed hääbuvad Soosaare-tõugu tahte- ning temperamendi-kandjate süüdatud leekidesse. Sündmustiku väline raamistik pole oluliselt tähtis; asetatagu revolutsiooni-aegne õhkkond igapäisemaga, — seesmisel vastolul jäävad samadeks, hingelised ajed endisteks. Tarvitseb ainult mõned laused kärpida —

ja „punaste aastate“ vaim on kadunud, ilma et kurbmängu enda seesmine vaim sellepärast muutuks. Väga võimalik, et aeg tuleb, kus ajalooliseks muutunud miljöö kõrvale jäetakse ja Kitzbergi draama näitelavalt saab kõnelema ainuüksi sellena, mis see sisimalt olemuselt ongi: kahe-suguse tõu esitajate sünnipäraste vere-omaduste kokkupõrkenä, südametega tuulte-pöörisesse sattunud igapäiste inimeste — mitte ilmavaate-edustajate — kurbmänguna.

VII

Omalaadsete sünnipäraste iseloomu-omaduste ohvrina on Mäe-Soosaare Jaani huvitav võrrelda ühe teise ligikaudu kaasaegse kirjandusliku tüübiga: M. Metsanurga Vahesaare Villemiga ¹⁾. Raske ütelda, kui palju Kitzberg oma näidendit kirjutades päätegelastes kehastatud iselaadide-tragöödiast teadlik oli ja mil määral teda kirjeldatava aegjärguga seotud ajaomaste nähtuste käsitus huvitas; igatahes tundub Leena ning Jaani kujude valgustusest väga selgesti, et nende isikliku saatuse ja sündmustiku arenemises minevikku-ulatuvad verega päritud iseloomu-omadused suurt osa mängivad, neid teatavas sihis tugevusega sundides. Kitzberg on draamategelaste hingelaadiga väga tõsiselt arvestanud, kuna Metsanurga Vahesaare Villem on mõeldud üksnes põrutavaks illustratsiooniks aktuaalsele ühiskondlikule nähtusele. Seda veetlevam on nüüd, mil ajaga seotud probleem teravuse kaotanud, romaani päätegelase saatust vaadelda iseloomu-tragöödia seisukohalt. Vahesaare Villem on sama kui Soosaare Jaan ümbruskonnast kirglikuma ja taltsutamatumana verega, ei suuda oludele alistuda ega tõsiasjadega arvestada; ühtviisi talumatud on mõlemad ülekohtu suhtes, ühtviisi vägivaldsed mõlemad õigust nõutades — ja kui seda ei saa, siis julmalt kätte makstes. Kuna aga Metsanurga roomaanis masendavalt ning eemaltõukavalt mõjub autori lubamatu liigategemine Villemile, päätegelase painamine ülearuste kannatustega, mis teose seemise loogika nõudel vajalised pole, jääb Kitzbergi draamast puhas ning lepitav mulje, et autor sündmustikust kõrgemal ja tegelaste-ilmast väljaspool seistes on kõneleda lasknud olukorra karmi loogikat.

Ajaküsimused ning ajanähtused, igasugused tänapäevaga seotud elu pälispinna virvendused on Kitzbergile-

¹⁾ „Vahesaare Villem“, romaan, 1909. a.

dramaatikule üksnes pidemeteks, mis teda aitama peavad järjest uutest külgedest valgustada probleeme, millistest tema huvitatud. Aega ennast ning aja eneseväljendusi ei suuda ta nii tõsiselt võtta kui need, kes ise ajalikest nähtusist ripuvad, ajaga seotud tuultepöörimest kantuina iga puhangu järele painduvad. Kitzberg juurdub sügavamal, näeb ning aimab kõiges ajalikus ja mööduvas igavikulainetust: üksikisikud sünnivad, kannatavad ja hääbuvad; tõug tervikuna elab edasi — „ehitab rusude pääle ikka jälle midagi uut“.

Kuis üksikisikud just päritud tõuomaduste vastolu tõttu kannatavad ja hukuvad, näitab Kitzberg „Libahundis“¹⁾. Kaugesse minevikku, orjapõlve aega paigutatud sündmustik teeb aine-käsitluse eriti reljefseks; vanaaegsete rahvaelupiltide erapooletu taust annab probleemi käsitlusele omapäraselt plastilise ilme. Kahe suguvõsa sünnipärane erinevus tundub traagilis-saatusliku paratamatusena, mis inimeste soovidest ja püüetest tugevam. Kahe suguvõsa liikmete vahel areneb kurbmäng: ühelt poolt vaikne ja rahulik Tammaru tõug, mis juba kümme põlve ühes kohas paigal elanud; teiselt poolt võõrsilt tulnud kärsitu verrega Tiina.

„Tammaru sugu ja võsa on kollaste juuste ja siniste silmadega“, jutustab Tammaru traditsioonide hoidja, Tammaru vanaema: „see võttis naise ainult oma keskelt; ei ole tilkagi võõrast verd meie soontes, see on puhas!.. Meie tütreid ja noorikuid ei olnud ilusad, neid ei nõutud mõisa... Neli põlve tagasi, kui ühte nõuti, — see uputas ennast jõkke... Me olime pikaldased ja aeglased; meil oli alati kõiges kaks last, kui palju, siis kolm; kui Jumal sigidusele varakult taba ette pani — üksainus! Meie teenisime Jumalat ja orjasime mõisat kartuse ja värisemisega; elu lust ja rõõm oli meie eest lukkupanud asi. Kui meie laulsime, olid meie laulud rasked ja kurvad! Helgeid aegasid meil ei olnud, kirge meie ei tunnud — uute orjahingekete eest oli meil hirm... Põlvest põlve, nii halvad kui me olime — me oleme oma päritud pruukisid pühaks pidanud, oleme vaiksed ja vagused olnud — ja püüdnud iseennast ära võita...“ Säärasest soost on Margus, kelle noor veri ihkab Tiinat: mustpäiset, kergejalgsset, ägedat ja uhket.

¹⁾ Trükitud 1912. a.

Vanemad tahavad, Margus võtku Mari, — Mari on Tammaru verd. „Mis siis Mari parem on kui mina?“ küsib Tiina kibedalt: „Nõndasama armu pärast majasse võetud kasulaps nagu minagi! Või on tema usinam, kärmem, tugevam või tervem kui mina?“ Ei! Ainult — „sina oled nii koguni teistsugune, rõõmus, vallatu, tuline. See on neile võõras, nemad nagu kardavad sind. Mari aga on nagu nemad ise, meie soost ja tõugu“.

„Teie tõugu?“ kihvatab Tiina süda: „Mis see teie tõug siis nii iseäranis ära ei ole? Põlv põlve järele olete siin Tammarul istunud ja teopäivi teinud. Minu ema aga ütles: meie oleme vabade inimeste tõugu. Isa uppus põgenemisel jõkke, kui teda kinni võtta ja hingekirja panna taheti; isaisa suri karukäppade vahel, isa isa isa murdsid nugise-jahil näljased hundid maha. Meil arvati põlvi kuni kuningateni ja vanemateni tagasi...“ Kuid see just teebki Tiina Tammaru rahvale ja Tammaru naabritele — samasugustele pikalistele orjahingedele — võõraks ja võikaks; Tiina soontes voolav vabadelt esivanemait päritud kiire ja tuline veri sunnib neid teda pelgama. Ei osata nime leida sellele loomusunnilisele umbusaldusele ja ebateadlikule vaenule; tuntakse ainult, et olemas on mingi salapärane vägi, mis Tiinat põlisest kohalisest rahvast eraldab. Kuni kadedus sala vaenule ning umbusaldusele nime leiab: libahunt! Kulutulena levineb see nimi, ahnelt haaratakse sellest kinni, keegi ei kaitse süütut laimduse eest, sest — ei taheta kaitsta, ei taheta süütut näha isikus, keda salamahti ammugi on alateadvuslikult ning orjameelselt vihatud, sest et ta ilusam, heledam, õitsvam, ihult ja hingelt hõõgavam on kui tuim ja kale, hall ning igapäine ümbruskond. Ühise värvitumaltiseloomu tu karjana pöördub kogu valgepäiste ja sinisilmaliste suguvõsa mustjuukselise võõra vastu, kuni stüdistatav uhkes meeleheites süü enda õlgadele võtab: „Libahundiks ütlete mind?.. Olen jah, te ju teisiti ei taha! Paremu tuhat korda hunt, hunt metsas huntide keskel, — kui inimene paremu ei ole kui teie! Hunt tapab ainult nälja pärast ja — hunt ei murra hunti, aga teie!.. Ja arvate ennast paremaks minust? Siin — hunt, uhke, ei lase ennast häbistada! Aga teie — orjaverega võietud häbioksad vedelevad aedade taga maas, koerte lakkuda! Hunt on vaba; teeb, mis ta tahab; tuleb, kui ta tahab; läheb kui ta tahab;

armastab ja vihkab, keda tahab! Ja läheb teie seast, sest et ta teid — põlgab...“

Säärast uhkust ei suuda valgepäine orjapere mõista; kuuldakse, et süüdistatav süü omaks võtnud, — mis sõnade sügavam sisu oli, sellest ei saada aru. Ning otsus on lõplikult tehtud, Tiina ühiskonnast välja heidetud. Ei ole õnnetul pelgupaika enam kasuvanemate koduski: säält puhub kalkus ja vaen. Ei suuda kaitset pakkuda ka see, kelle armastus kogu viletsuse põhjuseks olnud. Margus ei jaksa isa-ema keelu vastu talitada, ennem ohverdab ta armastuse. „Kes meid paari, kes meid kirikukirja paneb!“ kurdab tema sõnakuulmisele kasvatatud hing. Tiina teab koha, kust neid keegi tagasi ei too: „Laanes, soode ja rabade taga, kust kurg ka ainult lennates üle pääseb, on mägi; mäe sees hallikas ja koobas. Ja paari? Paari paneb meid Jumal. Tule, kui sa minu oma oled!“

Margus ei lähe. Taltsa verrega Tammaru perepoeg pole Tõõts, et metsa karukoopasse elama minna, noor naine käe kõrval. Tiina valus ahastus muutub vihaks: „Libahunt on ka Jumala loom!“ Üksi läheb ta metsa, ära inimeste seast, kel ei ole „julgest ega jõudu, armastust ega ustavust“ ja kes ometi tahavad — kohut mõista! „Kui ma hunt olen, on huntide hulgas mu ase; ehk on nende juures enam õigust ja enam halastust!..“ Hundina ta läheb — ja hundina ta hundisurma sureb, sest inimesed sallivad igalpool ainult omasuguseid: kes parem ja — uhkem, see puretakse ühetaolise inimkarja seast välja. Massiinimene ei salli eri-inimest. Põlised elanikud ei salli võõrsilt-tulnuid. Tammaru suguvõsal on ka oma tõu-traditsioonid, nende veri on segamata, nad ei luba seda segada teistsuguse verrega. Põlvest-põlve on nende seas oma kombeid ja viise pühaks peetud; sõnakuulmist ja endaärvõitmist harjutatud; nad on õppinud neid voorusi endi poegadelt nõudma: „mõtle oma isa ja ema pääle, kes ju kõik ka korra noored olid nagu sina nüüd ja — võib olla vahest ka kõike kätte ei saanud, millest süda sonis!..“ Tammaru rahvas on „loodud kannatama; üks nõnda, teine nõnda“. Tasuks kannatuste eest on Tammaru suguvõsale vaikne rahu ning alistumine: „Aeg paneb iga haava pääle rohtu. Noor veri on kerge armastama ja kerge — unustama!..“

Tiina aga ei alistu ega paindu; ennem võib ta murduda iseteadlikus uhkuses. Tiina ei suuda nukralt loobuda

ega alandlik-rahulikult olukorraga leppida nagu Margus. Tema armastus on helkjam ja kirglikum; tema valu tormilise ning ägedam; tema helepunane veri voolab kiiresti, poolikult ei suuda tema midagi teha: ta on nagu sihvakas tuleleek, — hele, nõudlik ja kuum. Tammaru umbsesse õhkkonda lämbub see luulelis-veetlev, vabamat õhku taotlev sõre ja helge leek. Mäharduses loitvas, helkivas ja soendavas, taevani künivias toreduses aga võiks see lõkendada endakohases ümbruses! Miks paiskas saatus vabade inimeste soost võrsunud Tiina Tammarule, kus ei taheta mõõnda, et inimesi ka teistsuguseid võib olla kui sini-silmalisi ning taltsaid! Tammarul võidakse võõrale küll armu poolest hää olla; võõrsilt tulnut mõista — sääli ei jaksata.

Oleme kõik näinud sooserval, kanarbikust sinerdaval nõmmeseljandikul kasvavaid jändrikuid, ruskete tüvede ning hakkjate hallroheliste latvadega männisalku: nende sarnane on Tammaru vähegaleppiv alandlik ja visa suguvõsa. Tiina erineb neist nagu sale, rõõmsalt roheline, helkivpunaste marjakobarate ehtes särav pihlakas... Nagu sirge ja vilajas, valendava tüve ning naeratava ladvaga kask on ta tõsise ning tuim-rahulise lepaviseriku kõrval... Nagu helendav ja isemeelne luulelend koltunud äripäeva kõrval!

* * *

Tiinas omab eesti kirjandus ühe luulelisemaist ja veetlevamaist kujudest, millele tonaalse kompositsiooni alustel huvitava seesmise ühtlusega ehitatud näidend vääriliseks raamiks on. „Libahundis“ on vähem hoogu, vähem dünaamilist jõudu kui „Tuulte pöörises“; seda enam võlub „Libahunt“ lüürilise alatooniga ja mingi eritlematu musikaalsusega; hurmavalt-sümmeetriline tasakaal, kahe põhimotiivi voolav teineteisesse suhtumine, alguse- ning lõpu-meloodia ühtesulamine loob ehedalt-harmonilise mulje. Tiinat iseloomustav helkja elevuse motiiv mõjub teose üldise pooltoonides peetud kõlapinna foonil kahekordselt haaravana: ülirikgas ja -hele näib Tiina sondunud tagapõhja tõttu.

Palju ühist on „Libahundi“ pääkujul Soosaare Jaaniga; mitte üksnes traagilise tõu-erinevuse, vaid enam veel selles erinevuses juurduva hergistumise — sensibiliteedi — poolest. Mõlemale osutub pärvusseadus needuseks; paindumatute

esiisade veri ei suuda tõmpingelise ümbruskonna ebateadlikku ülekohut rahuliselt taluda, mõlema südamesse valgub viha: Jaani kihutab see needma ilmakorda, mis temalt isatalu võtta võimaldas; Tiina ei suuda andeks anda isa ning ema mõrtsukaile, enda häbistajaile. Loomupoolest sirged ning ausad — üliausad ja -otsekohesed! — niverduvad ja niserduvad mõlemad ühiskonna madaluse tõttu: liig sirged ja püstpäised on nad kaasaegse ümbruskonna jaoks. Kaasinimesed nõuavad enamiku tahte allumist, enamiku tõekspidamiste järele kooldumist. Liig omapärane ja iseteadlik hing ei mahu nivelleeritud ühiskonna tasandikkudele: põgenegu sohu, mingu laande, kellele saatus osaks annud vähemusse jäänud eriliigi või hääbunud esiisade verd soontes kandes elada kesk mandunud põlve, mille turi elukoorma all kühmu vajunud ja hing taltunud.

Selle taltsa ja kitsarinnalise, äripäiselt-keskpärase inimliigi tüübilisemateks esitajateks on Tammaru peremeest-perenaist ja nende kasutütar Mari. Pimeda rehetoa suitsunud seinte vahel on nende hing tõmbiks ja meeled tõntsiks jäänud; alalise leivamure mõjul südamed karmiks kuivanud. Kuid pahad inimesed nad ei ole; nendegi süda tunneb haledust, omast piskust oskavad nad hädad teha. Pole nende süü, et hääteod poolikud, halastus sama kehva ja kasin on kui „orjahingekeste“ igapäevane elu: väikeste inimeste väiklane hädus, alandliku ning jumalakartliku tööinimese heldus. „Leiba olete ihule annud, hinge olete nälgida lasknud. Toitnud ja katnud olete, armastanud ei ole te mind. Ihule andsite varjupaiga, hing jäi üksi...“ Teistsugune ei saa hädus ollagi sääli, kus kasulast majja võttes uue sööja tööjõuga peab arvestama! Ning häda armupoolest majja võetule, kui ta selle jaheda häduse eest ei oska tänulik olla.

Ka Tiina valgepäine talutõugu kasuõde Mari pole paha inimene: ainult ihult ja hingelt kehvem ja kahvatum kui kirgas Tiina. Raske on tal kõike võõrsilt tulnud tumedajuukselisega jagada ning ise sääljuures teise, kärmema ja tulisema varju jääda: „Kõige otsas, mis minu oma, olid sa kahe käega kinni. Igalpool olid sa jaomees, minule ei pidanud enam midagi jääma, — isegi oma särgikesi pidin ma sinu selga andma. Isa ja ema petsid sa ära... Kes kõndis isa-ema järele nagu kutsikas? Kes jooksis juba käsku täitma, enne kui keegi suu lahti sai teha? Kes

võrgutas Margust juba maast-madalast päale?.. Kas sa olid ka nagu teine tüdrukukene ja tundsid ka mõnest asjast häbi? Oli teile ka mõni puu kõrge ja mõni vesi sügav? Paksust ja vedelast läksid sa poisiga läbi! Mina vaatasin päält ja nutsin!..“

See on valgepäise tõu saatusestmääratud osa: kõrvalseista, päältvaadata ja — nutta, kui süda raskeks läheb. Ise kaasa teha, endaunustuseni elule anduda Tammaru tõug ei jõua, noorustules leegitseda ei jaksa, impulsiivselt tegutseda ei suuda. Tammarul vananetakse varakult — ja varavananenud inimene on kalk enda ning teiste vastu: nagu Mari ja Margus draama viimses vaatuses.

Tammaru inimesed ei „tee midagi pimedast pääst; nende vaade on selge, veri jahe ja meel kaine.“ Viimaste konsekventsideni viiduna kehastuvad need omadused Tammaru vanaema isikus. Ning üllatusega näema siin, et isegi säärased omadused äärmuseni arendatult võivad luua midagi suurt ja inimlikkuse piiridest peaaegu välja ulatuvat. Vanaema kustunud silmade selgus on prohvetlik; tema vere-jahedus kõikemõistmiseks ja meelega inimese filosoofiliseks rahuks kujunenud. Igaviku lävelt tagasi minevikku vaadates on vanaema veendumusele jõudnud, et „kõik kordub siin maa pääl, midagi ei muutu. Inimesed tulevad ja lähevad, sünnivad ja surevad“, — „kui päike looja läheb, kui vanad ja hallid oleme, siis... on kõik kannatused ära ununud nagu unenägu!“ Tühiste ja tillukestena näivad vanaema silmis kõik tormitseva nooruse hädad ja valud; pikal elueal on vanaema palju kogunud, on sügavale nägema õppinud, — on inimeste südames lugema õppinud; kuid oma kogemuste põhjal ei võta ta midagi enam liig tõsiselt; armastus — „kõikide pääle tuleb see korra! Nagu maru! Siis tuiskab ja tormab veri ja näeb õnne ja õnnetust sääl, kus — midagi iseäralist ei ole“. Vanaema pikaldaselt tuksuv veri ei näe enam mingit vahet: „see ehk teine, Margus, ühe ja sellesama pääle loodud on kõik — sugu edasi kandma ja lapsi ilmale tooma. See on kõik!“ Ainuke asi, mil veel vanaema silmis tähtsust, on Tammaru suguvõsa vere-puhtus: et ahel ei katkeks, et ikka edasi antaks käest-kätte elutuluke, mis Tammaru valgepäise ja sinisilmalise tõu üksikuid põlvi üksteisega seob. Pikas reas seisavad vanaema kustunud silmade ees „need, kes meie suguvõsast enne meid elasid ja eluraskust kannatasid,

ja need, kes pärast meid tulevad ja jällegi kannatavad...“
Mineviku ja tuleviku nimel nõuab vanaema olevikult ohvreid,
sest olevik on üürike, minevik ja tulevik igavene.

Mitte kurjaga ei nõua vanaema, mitte karmusega;
pikal eluajal on ta õppinud helde ja hää olema (tema
juure tulevad kõik endi murede ja valudega!); kuid see
häädus on halastamatu, see teadmiseküllastatud heldus
„söök südame sees ära“ oma valjusega: noor veri ei suuda
taluda vanaema hääduses peituvat üliinimlikku alistumist
saatusele, — Tammaru suguvõsa loomupärasele saatusele.

VIII

Tammaru vanaema kuju on Kitzbergi muldsete eide-keste seast kõige valdavam: see mõjub mingisuguse süm- bolina, kõikemõistva ning sellepärast kõike ajalikku mada- lalt hindava sugukonna-traditsioonide kandjana, — elu iga- viku-mõiste kehastusena. Omas ülimalises rahus ja heldelt- järeleandmatus meelekindluses tundub vanaema sugukonna- geeniusena; Tammaru valgepäise tõu ennastalgava ja kaine usinuse ning vaikselt-alistuva visaduse vägeva tähisena.

Palju sarnasust on Tammaru vanaemal Mäe-Soosaare Jaaguga. Kuid Jaak on pehmem, südämlikum. Emalik- hell on tema osavõtt tütre muredest; liigutav tema ennast- algav aidata-tahtmine. Tütre õnne nimel on ta valmis loobuma eluaegseist soovidest ning unistustist: „Minu soovid? Mis on minu soovid väärt? Need lähevad ühes minuga mulda. Sina aga jääd ja sinul on oma jalal õnne pääle elus õigus.“ Jaak ei nõua õnnest-loobumist mingi abstraktse idee pärast; Jaagule on elav inimene tähtsam kui sugukonna- ja talude-huvid. Sellepärast hindab ta ka armastust teisiti kui Tammaru vanaema: võtab seda elu- „pühapäevana“, kõige tähtsamana, mis inimlapsele maa pääl juhtuda võib.

Jaagu kõikemõistmine juurdub südames, mitte koge- muste-rohkuses; sellepärast suudab ta palju andeks anda, — rohkem kui harilikult vanemad valmis on lastele andeks andma. „Kuidas ma oma lapse peaksin ära tõukama!..“ Temale pole Leena mitte „eksinud“ tütar, vaid õnnetu, hätta sattunud laps, keda ta aidata tahaks, kellele ta toeks olla tahaks kõigest hingest. Aukartustäratavalt suur ja suur- meelne isa-armastuse kehastus!

Tammaru vanaema ja Soosaare elatanud peremees on Kitzbergi rohkete vanainimese-tüüpide seas kõige võimsamad;

nende vaimline suurjoonelisus vapustavalt unustamatu. Mõlemaid on elu viinud veendumuseni, et „saatus meiega mängib nagu oksakestega“; kuna aga vanaema selle usu mõjul vaikselt alistub, ei loovuta Jaak usku tulevikusse, mis oleviku rusudele midagi uut ehitab.

* * *

Järgmine lavateos, milles Kitzberg tõu- ja vere-küsimust puudutab, on neljavaatuslik kurbmäng „Enne kukke ja koitu“¹⁾. Selles teoses viib autor meid veel kaugemale minevikku kui „Libahundis“, — XVIII aastasaja lõppu, pilkaselt pimedasse aegjärku „enne kukke ja koitu“. Kuigi tehniliselt hästi komponeeritud, jätab näidend kunsttootena paiguti veidi hõreda mulje; seda põrutavamalt mõjub aga teos puhtsisuliselt. See on masendav, erutavalt vihalepiitsutav piltide-rida; ühtviisi rõhuvalt mõjuvad niihästi mõisnikkude kui talurahva esitajad: esimesed endi mandunud ebanimilikkuse ja nautimisihaga, teised lõdva ja loomalis-ükskõikse alistumisega, — kahe degenerereerunud raassi virilad edustajad! Tuimaks peksetud orjad — ja lodevaks muutunud isandad: „kidurad ja kiitsakad hääst elust... Keda me armust toidame!“

„Need tohivad meid peksta ja piinata ja halvemaks pidada lojustest? Ja meid — on maa täis? Ja künnapuud on meil alles tugevad?..“ Ei ole veel keegi kusagi võidelnud ainult künnapuude tugevuse varal, kui vaim nõrk! Ei suuda käte ega künnapuude jõud orja aidata, kui ori usub isandate seljataga Jumala seisvat. „Jumal? Kelle Jumal tahab, et üks olgu teise ori? Nende Jumal! Kõik on vale jutt. Kas lõi Jumal ühe härraks ja teise orjaks? Jumal andis hundile hambad, karule küüned ja inimesele mõistuse: Murra maha! Kaitse ennast!“ Kuid inimesest ei saa enesekaitsjat, kui tal „kavalusega meel pääst on võetud: mürgiga! Katlad pandi aurama... igas mõisas!.. meile keedeti unerohtu! Pürtsi, mille külge loom nina ei pista!.. Meie jookseme selle järele...“

Väevõimuga maha rõhutatud, peksuga pehmeks ja mürgiga uimaseks tehtud rahvas ei taipa oma jõudu ega mäleta minevikku: „Maa, mille pääl meie elame, oli meie

¹⁾ Trükitud 1919. a.

maa! Mis põllul kasvas, oli meie; mis metsas jooksis, meie; mis õhus lendas või vees ujus, meie! Ei olnud härrasid ega isandaid, kupje ega kiltreid...“

Orjastatud rahvas ei taha minevikust enam kuuldaagi: „Mis sa sellest veel... Pea suu kinni, seisab nahk terve!“ Oma naha pärast muretsev tuim kari, — säärane on rahvas selles näidendis: vaimude ja teomeeste ühetaoliselt-hall kari, taltsaks tehtud inimtõug, laisalt voolava verega ja küüru vajunud turjaga. Miks erineb teistest ainult Vaida Jaani ja Made poeg Ants? Miks on tema veri kiirem, tema selg sirgem? Miks on ta „teistsugune kui teised“: välja-maalase-hofmeistri arvates intelligendim, teomeeste arust ninakam — või narrim? Kirjanik annab mõista, et põhjuseks veresegamine on, mis ju enamasti tervenemist ja uinuvate instinktide uuestiärkamist tähendab. Lisaks on Ants hofmeistrilt mõtlema ja avasilmi ümber vaatama õppinud; mõruda meelega märkab ta, et „oleme loomadest rumalamad ja sellepärast oleme orjad! Pää otsas uimane, orjame ja laseme ennast peksta ja materdada!..“ Äratada ning virgutada tahaks Ants, — vaenuga vastatakse temale; silmad avada tahaks ta omasugustel, — toore irvitusega suletakse tema suu; nagu hurda-kari on omasoost vihamehed Antsu kannul, et teda mõisa tappa viia.

Ainus heledam laik ses rusuvalt pimedas pildis on Vaida Ants ja tema suhted Maiega. Pääle Antsu ja Maie näidendis üksikult eritletavaid tüüpe ei olegi, — välja arvatud ehk omapäraselt-ebasümpaatlik opmann. („Armas Tiidemann, kas — ei ole teie ise ka selle rahva liige? — Tja... võib olla. Olnud, ma ei tea“). Lähemale vaatlusele ei meelita ka isandate-soo esitajad: hellitatud, hüsteerilis-ihar pärisroua ja tema ihult-hingelt rasva läinud, himur vend Karl Fabian, — mõlemad on ainult sümboliteks, mandunud härrasrahva tähisteks.

„Lauritsa“ kõrval on „Enne kukke ja koitu“ Kitzbergi süngem ja troostitum teos. Lepitavad momendid, mis Kitzbergi teostele muidu alati omased, puuduvad siin sootuks; halastamatu järjekindlusega tehakse loogilisi järeldusi käsitletud probleemist.

* * *

Oleme järginud, kuis Kitzberg veresuguluse-probleemi käsitleb aina uutest seisukohtadest ning uues valgustuses. Oleme näinud kuuma Töötside verd Soosaare Leenat ning Jaani tuultepöörisesse kiskuvat; vabade esiisade verd Tiina soontes heleda hooga voolavat; oleme Tammaru suguvõsa taltsa vere vaikset tuksumist ning Soosaare Jaagu tõupärast rahu ja tasakaalu vaadelnud; Vaida Antsus oleme orjastatud rahva väsinud vere uuesti-virgumist ja päris-härraste Chlopitzkyte isikutes mandunud tõu vere paadumist jälginud; oleme näinud iseteadlikumaid tõuesitajaid ülekohtu surveel seesmiselt vigastuvat, — Jaani vägivaldseks muutuvat ja Tiinat äkiliste taltsutamatu viha hoogude all kannatavat; oleme Tammaru vanaema kõige maise ning üürikese tühisusest kuulnud kõnelevat. . . Ja enam kui üks kord on meil juhust olnud veenduda kui lähidalt kõnesolev probleem seotud on varemvaadeldud omanduseküsimeusega: nii lähedalt, et ajuti aru ei saa, kuhu teine lõpeb, kust teine algab.

Juba Tööts tundis enesel üksi õiguse olevat omanduse pääle, mis tema oli loonud; sama põhimõtet kaitseb Soosaare Jaan. Ikka jälle haarab ülekohtus vaevaga loodud omanduse järele; kes ülekohtule alistub, muutub orjaks; kes alluda ei taha, peab vägivaldsele vägivaldsega vastama — ehk põgenema, et oma isedustki päästa. Omanduse kaudu võib iseteadlik veri vabadust taotleda (Mogri Märt); omanduse kadu võib endisest käskijast sulase, endisest perenaisest kerjuse — ka vaimlise sandi — teha (Soosaare Jaani vanemad); omandus seob ja omandus lahutab. Omanduse kaudu ripub inimene vanemate, kodukoha ja sugurahva küljes; vist ükski asi ei kõida inimest nii kõvasti kui elupõliselt kui isatalu, — oma maalapike, koduks kujunenud omandus.

Igatsusest isatalu, kodu-soojuse järele kõneleb Kitzbergi viimne lavateos: neljavaatuslik komöödia „Neetud talu“¹⁾. Komöödiana ei tungi see näidend sügavikkudesse, ei lahenda igavesi probleeme, vaid käsitleb aktuaalset küsimust. Kuid õige tasa heliseb siingi verisuguluse- ning omanduse-võlvumus, väljendudes ühtpidi Juliuse isakoju tagasi-igatsuses, teistpidi aga poolharitud õdede ning venna kodust ja maamullast võõrdumises.

1) Trükitud 1923. a.

Kodu — eriti maamullaga seotud kodupaik — on igatühele enese ja esivanemate mineviku-kehastuseks; „isatalu põllupeenrad, ema hauaküngas“, — kelle süda säärase mõistete küljes ripub, see ei jää elus tuule pääle; sel on juured all, mis teda maa küljes kinni hoiavad. Oleks Soosaare Jaan Soosaare perepojana kasvanud ja täisealiseks saades isatalus peremeheks jäänud, tema vaimline areng oleks teistsugune olnud: ehitaja oleks temast saanud, mitte hävitaja, seltskonna-tugi, mitte -vaenlane.

„Oma elu bilanssi tehes pean tunnustama, et ma elus õieti üldse midagi päris tõsiselt ei ole võtnud, ammugi mitte elu ennast“, ütleb Kitzberg „Mälestustes“, — üht on ta siiski tõsiselt võtnud: inimest, inimhinge. Seda tõendab viis, kuidas ta käsitletud on kõige inimomasemaid probleeme. Kitzberg on tunnud ja mõistnud, et paljas olemasolu veel inimest inimeseks ei tee: inimeseks saab alles see, kel ankur on, mis teda inimkonna, oma rahvuse, oma suguvõsa külge köidab; sügavamas mõttes inimene on alles see, kel kodu on, mis teda ühiskonnaga seob, kel traditsioone on, mis teda minevikuga ja mineviku kaudu tulevikuga ühendavad. On inimeselt kodu võetud, on tema sidemed sugukonna-traditsioonidega katkestatud, siis hävineb tema vaimline tasakaal: temast saab kas ori — alistuv sulane — või mässaja. Eksivad need, kes traditsioone põlgusevääriliseks ballastiks: „vanamoeliseks“, moodsate edumeelsete aadetega sobimatuks eelarvamiseks peavad ja kiitust laulavad „vastsele“, revolutsioonilisele, sidemetest vabale „tuleviku“-põlvele. Isegi revolutsioonile annavad alles traditsioonid viljakuse, — rääkimata sellest, et revolutsioonidele kihutajaks on inimkonna põlisem traditsioon: usk sellesse, et igal inimesel õigus on oma kodu ja iseduse pääle! Revolteerida, õigust nõuda võib üksnes teadlik indiviid — „libahunt“-Tiina, Soosaare Jaan, Vaida Ants; minevikuta, mittekuhugi kuuluv ebateadlik kari hoiab nahka ning orjab alandlikult ja jumalakartlikult ega oska — või julge — midagi paremat tahta, sest et hinges kustunud on inimlikkuse-traditsioonid, teadvus sellest, et kord teisiti on olnud: et „maa, mille pääl me elame, oli meie maa...“ et „meid — on maa täis, ja künnapuud on meil tugevad...“ et „jumal andis hundile hambad, karule küüned ja inimesele mõistuse, — kaitse ennast!“

Kitzbergi ilukirjanduslik esikteos „Maimu“ kujutab kodu- ning iseolemise-kaitsjaid; inimiga hiljem kirjutatud „Neetud talu“ kujutab isakoju tagasi pöörvat poega, keda elu võõrsil ei suutnud rahuldada. Kodu-soojus kisub Julius Jassiku isatallu tagasi; kodusoojuseta jäädes põgeneb Soosaare Jaan võõrsile, säält rahuldust leidmata; kodusoojuse puududes saab Tiinast libahunt. Antagu inimisele kodu! on Kitzbergi küpsema ea toodangu põhiehit: see kõneleb „Tuulte pöörise“, „Libahundi“, „Enne kukke ja koitu“ ning „Neetud talu“ sündmustikust, — esimesest vapustava tõsidusega, viimsest hääsüdamlikul- isaliku huumoriga.

Midagi isalik-hääsüdamlikku on aga lõplikult isegi Kitzbergi süngeima kõlapõhjaga teostele omane; igast tema tootest kõneleb humaanne kõikemõistev, kõigestarusaaja inimeste-sõber. Kõike mööduvat skeptiliselt vaadeldes, elu ajalist külge mitte-tõsiselt võttes näeb Kitzberg sügavale inimhinge ja -südamesse; isegi sääb, kus ta näib vihkavat, kõneleb temast armastus.

Haapsalus, VI—VIII 1925.

A

4380 ;

217555